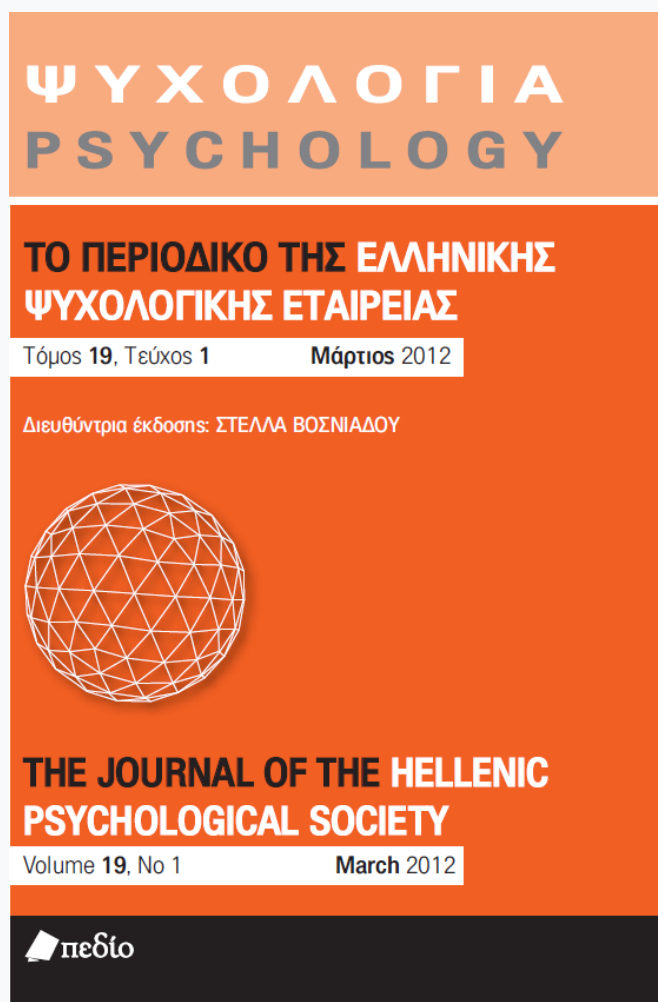

Psychology: the Journal of the Hellenic Psychological Society

Vol 19, No 1 (2012)

Emotional indicators in drawings produced by physically abused children

Ελένη Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, Παρασκευή Λυδάκη

doi: [10.12681/psy_hps.23607](https://doi.org/10.12681/psy_hps.23607)

Copyright © 2020, Ελένη Παπαδάκη - Μιχαηλίδη, Παρασκευή Λυδάκη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/).

To cite this article:

Παπαδάκη - Μιχαηλίδη Ε., & Λυδάκη Π. (2020). Emotional indicators in drawings produced by physically abused children. *Psychology: The Journal of the Hellenic Psychological Society*, 19(1), 42–62.
https://doi.org/10.12681/psy_hps.23607

Οι συναισθηματικοί δείκτες στα σχέδια παιδιών που έχουν υποστεί σωματική κακοποίηση

ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ¹

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ ΛΥΔΑΚΗ²

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παιδική κακοποίηση είναι πολύ δύσκολο να αντιμετωπιστεί, διότι αποτελεί ένα από τα καλύτερα φυλαγμένα οικογενειακά μυστικά. Μία από τις πλέον διαδεδομένες μεθόδους διερεύνησης του φαινομένου της κακοποίησης είναι η ζωγραφική, επειδή παρέχει τη δυνατότητα άντλησης ευαίσθητων πληροφοριών με έμμεσο τρόπο, ο οποίος δεν δημιουργεί άγχος ή φόβο στο παιδί. Η παρούσα μελέτη διερεύνησε τη συχνότητα εμφάνισης 20 συναισθηματικών δεικτών σε σχέδια κακοποιημένων και μη κακοποιημένων παιδιών. Εξετάστηκαν συνολικά 101 κακοποιημένα και 72 μη κακοποιημένα παιδιά της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Οι ερευνητές ζητούσαν από τα παιδιά να ζωγραφίσουν μια ανθρώπινη φιγούρα και αξιολογούσαν τα σχέδια τους με βάση μια λίστα 20 συναισθηματικών δεικτών, οι οποίοι υποστηρίζεται ότι αντανακλούν τα έντονα αρνητικά συναισθήματα των παιδιών (Koppitz, 1968. Malchiodi, 1997). Δώδεκα από τους συναισθηματικούς δείκτες εντοπίστηκαν με σημαντική συχνότητα στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών (από $p < 0,000$ έως $p < 0,003$). Τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας έδειξαν ότι η ζωγραφική, όταν χρησιμοποιείται από σωστά εκπαιδευμένους ειδικούς επιστήμονες και σε συνδυασμό με άλλες παράλληλες διαγνωστικές μεθόδους, μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό εργαλείο για τον εντοπισμό της παιδικής κακοποίησης. Επιπλέον, επισημαίνονται οι κίνδυνοι που εγκυμονεί η επιφανειακή ή τη λαθεμένη χρήση του εργαλείου της ζωγραφικής.

Λέξεις-κλειδιά: Κακοποίηση παιδιών, Ζωγραφική, Σχέδια, Πολυδιάστατη προσέγγιση

-
1. Διεύθυνση: Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Ρέθυμνο, 74100, Τηλ: +302831077609, E-mail: emichael@edc.uoc.gr
 2. Διεύθυνση: Υποψήφια Διδάκτωρ, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Πανεπιστημιούπολη Γάλλου, Ρέθυμνο, 74100, Τηλ: +302831077609, E-mail: lidaki_boula@yahoo.gr

1. Εισαγωγή

Οικογενειακή βία και οι επιπτώσεις της στα παιδιά

Η οικογενειακή βία άρχισε να απασχολεί οργανωμένα και συστηματικά τους ειδικούς της ψυχικής υγείας από τη δεκαετία του 1970, κάνοντας ευρέως αντιληπτό τόσο το μέγεθος των διαστάσεων του προβλήματος στο δυτικό πολιτισμό όσο και τις επιπτώσεις του στα θύματα (Hague & Mullender, 2006. Hazen, Connolly, Kelleher, Barth, & Landsverk, 2006). Ο όρος «οικογενειακή βία» περιγράφει την περίπτωση κατά την οποία ένα μέλος της οικογένειας κακοποιεί κάποιο άλλο μέλος της ίδιας οικογένειας. Ωστόσο πρόκειται για έναν αρκετά ευρύ όρο, ο οποίος χρειάζεται ανάλυση για να αποσαφηνιστούν ορισμένα βασικά στοιχεία του φαινομένου (Holt, Buckley, & Whelan, 2008). Ειδικότερα, είναι απαραίτητο να συγκεκριμενοποιηθεί το φύλο του θύτη και του θύματος, καθώς έχει διαπιστωθεί ότι η βία εκδηλώνεται κυρίως από τους άντρες προς τις γυναίκες, ενώ σε μικρότερο βαθμό συμβαίνει το αντίθετο (Tjaden & Thoennes, 2000. Walby & Allen, 2004. Watson & Parsons, 2005). Σύμφωνα με τις έρευνες, όταν οι γυναίκες κακοποιούνται, βρίσκονται σε μεγαλύτερο κίνδυνο διότι βιώνουν σοβαρότερες σωματικές και συναισθηματικές επιπτώσεις από ό,τι οι άντρες που κακοποιούνται από τις γυναίκες (Walby & Allen, 2004. Watson & Parsons, 2005. World Health Organization, 2002). Ο όρος «οικογενειακή βία» αναφέρεται επίσης στην περίπτωση όπου η βία στρέφεται από τους γονείς προς τα παιδιά. Οι O'Leary, Slep και O'Leary (2000) μάλιστα αναφέρουν ότι το 50% των περιστατικών της ενδοοικογενειακής βίας αφορούν τη δεύτερη περίπτωση με θύματα τα παιδιά και θύτες τους γονείς. Να σημειωθεί ότι η βία κατά των παιδιών αποτελεί μία από τις λιγότερο ορατές μορφές κακοποίησης, επειδή λαμβάνει χώρα μέσα στο σπίτι και δράστες είναι οι ίδιοι οι γονείς, οι οποίοι είναι παράλληλα υπεύθυνοι για την ανατροφή του παιδιού. Συνήθως ο όρος «οικογενειακή βία» παραπέμπει στην άσκηση φυσικής βίας, παραγνωρίζοντας τις υπόλοιπες μορφές κακοποίησης (Stark & Flitcraft, 1996).

Εντούτοις, η βία στους κόλπους της οικογένειας μπορεί να εκδηλωθεί με διάφορες μορφές, όπως είναι η άσκηση φυσικής βίας, η σεξουαλική εκμετάλλευση ή κακοποίηση και η άσκηση ψυχολογικής ή συναισθηματικής βίας σε ένα ή περισσότερα μέλη της οικογένειας (Lynch, 1988).

Όσον αφορά τα παιδιά, ο Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας με τον όρο «φυσική βία» ορίζει οποιαδήποτε πράξη προκαλεί φυσικό πόνο, τραυματισμό ή οργανική βλάβη στο παιδί, ανεξαρτήτως του τρόπου με τον οποίο εκδηλώνεται (π.χ. χτυπήματα με διάφορα μέσα, δαγκώματα, κάψιμο, δηλητηρίαση, υποχρεωτική παροχή βλαπτικών ή απαγορευμένων για την ηλικία ουσιών). Στην άσκηση φυσικής βίας περιλαμβάνεται επίσης η παραμέληση των φυσικών οργανικών αναγκών του ανήλικου παιδιού, όπως είναι η παροχή νερού, τροφής, ζεστασιάς, ιατρικής φροντίδας κ.λπ. Βεβαίως, η άσκηση φυσικής βίας συνοδεύεται πάντα από συναισθηματική βία, εφόσον το παιδί το οποίο αντιμετωπίζει καταστάσεις που του προκαλούν σωματικό πόνο βιώνει ταυτόχρονα τραυματισμό και στο συναισθηματικό του κόσμο.

Η σεξουαλική εκμετάλλευση και ή σεξουαλική κακοποίηση αναφέρονται στη διαδικασία της σεξουαλικής ευχαρίστησης και της ικανοποίησης του θύτη (συνήθως του πατέρα ή του πατριού του παιδιού) μέσω της χρησιμοποίησης ενός θύματος (συνήθως ενός ανήλικου παιδιού). Το παιδί συμμετέχει στη σεξουαλική δραστηριότητα, αλλά δεν είναι σε θέση να την κατανοήσει, ούτε να συναισθάνεται σ' αυτή. Το φαινόμενο της σεξουαλικής κακοποίησης καλύπτεται επιπλέον από έντονη μυστικότητα. Εκτιμάται ότι περίπου τα τρία τέταρτα των παιδιών που κακοποιούνται σεξουαλικά δεν μιλούν για το πρόβλημά τους κατά τη διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας. Έρευνες σε παγκόσμιο επίπεδο δείχνουν ότι σχεδόν 20% των γυναικών και 5%-10% των ανδρών έχουν υποστεί ως παιδιά κάποιας μορφής σεξουαλική εκμετάλλευση (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2006).

Τέλος, η ψυχολογική ή η συναισθηματική βία αφορά την ελλειπή κάλυψη των συναισθηματικών αναγκών του παιδιού. Στις περιπτώσεις άσκησης συναισθηματικής βίας, οι αλληλεπιδράσεις των γονέων με τα παιδιά δεν προάγουν την ψυχосу-

ναισθηματική ανάπτυξη των δευτέρων με την παροχή αγάπης, αποδοχής και ασφάλειας. Αντίθετα, χαρακτηρίζονται από συνεχείς λεκτικές επιθέσεις, προσβολές και απειλές. Στη συναισθηματική βία κατά των παιδιών περιλαμβάνεται και η περίπτωση των παιδιών που γίνονται μάρτυρες επαναλαμβανόμενων και έντονων καβγάδων ή και άσκησης φυσικής βίας μεταξύ των γονέων τους (Emery, 1989). Η άσκηση συναισθηματικής βίας εναντίον των παιδιών δεν συνοδεύεται απαραίτητα από άσκηση σωματικής βίας, ενώ αντίθετα η άσκηση σωματικής βίας εμπεριέχει πάντα συναισθηματική βία.

Η φυσική βία είναι η πλέον συνηθισμένη μορφή βίας που ασκείται στις οικογένειες. Μελέτες σε διεθνές επίπεδο έχουν δείξει ότι το ένα τέταρτο με ένα δεύτερο όλων των παιδιών βιώνουν συχνά σωματική βία από τους γονείς τους, η οποία περιλαμβάνει χτυπήματα, κλοτσιές ή δέσιμο, η οποία βία μάλιστα γίνεται αποδεκτή συχνά από το κοινωνικό πλαίσιο ως ένα αποτελεσματικό μέσο πειθαρχίας (Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας, 2006). Όπως όμως προαναφέρθηκε, η πραγματική έκταση του φαινομένου παραμένει άγνωστη, καθώς τα περισσότερα περιστατικά παραμένουν στους κόλπους της οικογένειας και η πλήρης καταγραφή τους είναι εξαιρετικά δύσκολη.

Η επιστημονική έρευνα έχει ασχοληθεί σε μεγάλο βαθμό με τη διερεύνηση των συνεπειών της φυσικής βίας στο γνωστικό, το συναισθηματικό, το συμπεριφορικό και τον κοινωνικό τομέα (Bolger & Patterson, 2003. English, Marshall, & Stewart, 2003. Peled, 2000). Έχει διαπιστωθεί ότι μεγάλο ποσοστό των κακοποιημένων παιδιών εμφανίζει μεγάλη δυσκολία στη σύναψη στενών διαπροσωπικών σχέσεων με συνομήλικους, δυσκολίες προσαρμογής αλλά και τάσεις απόσυρσης παράλληλα με άλλα προβλήματα συμπεριφοράς (Freshwater, Leach, & Aldridge, 2001. Johnson, 2004. Kendall-Tackett, Meyer, Williams, & Finkelhor, 1993). Η ίδια κατηγορία παιδιών εκδηλώνει επίσης συχνά ψυχιατρικά συμπτώματα (National Research Council, 1993. Salzinger, Feldman, Hammer, & Rosario, 1993). Επιπλέον, τα κακοποιημένα παιδιά εμφανίζουν έντονη επιθετικότητα, η οποία είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα του πόνου και του θυμού που προκαλείται

από την άσκηση βίας, τόσο σε περίπτωση που το παιδί είναι το θύμα όσο και σε περίπτωση κατά την οποία γίνεται μάρτυρας της βίας (Sternberg, Lamb, Greenbaum, Cicchetti, Dawud, Cortes, Krispin, & Lorey, 1993). Τέλος, τα παιδιά που έχουν βιώσει σωματική βία διαμορφώνουν μια διαστρεβλωμένη εικόνα για τον εαυτό τους, αναπτύσσουν χαμηλή αυτοεκτίμηση και εμφανίζουν αυξημένα ποσοστά κατάθλιψης, αφού διακατέχονται από έντονη σύγχυση και βαριές ενοχές για τις καταστάσεις που επικρατούν στο οικογενειακό τους περιβάλλον (Sternberg et al., 1993).

Η ζωγραφική ως μέσο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου

Α. Τα προβολικά τεστ. Η ζωγραφική θεωρείται ένα μέσο έκφρασης του εσωτερικού κόσμου του ατόμου που ζωγραφίζει, γιατί φέρνει στην επιφάνεια πολλά απωθημένα στοιχεία της προσωπικότητάς του (Malchiodi, 1990. Naitove, 1980). Ήδη από τη δεκαετία του 1940, είχε αρχίσει να γίνεται αποδεκτή η άποψη ότι οι ζωγραφίες αποτελούν υλικό που μπορεί να συμβάλει στην ανίχνευση των συναισθημάτων αλλά και της προσωπικότητας του ατόμου. Εκείνη την περίοδο έγιναν οι πρώτες προσπάθειες αποκωδικοποίησης των ψυχικών προβλημάτων και των τραυμάτων του ατόμου μέσω της ζωγραφικής. Οι πρώτες δοκιμασίες βασίστηκαν στην υπόθεση ότι οι άνθρωποι όταν ζωγραφίζουν «προβάλλουν» τον εσωτερικό τους κόσμο, οπότε τα «προβολικά τεστ» επιχειρήσαν να αποκωδικοποιήσουν την ανάδυση των ψυχικών προβλημάτων αλλά και των τραυμάτων του καλλιτέχνη μέσα από τα σχέδιά του. Ειδικά για τα παιδιά, τα προβολικά τεστ θεωρήθηκαν ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο αυτοέκφρασης, το οποίο εκμαιεύει τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους, αντισταθμίζοντας την αδυναμία τους να εκφραστούν πλήρως μέσω του προφορικού λόγου.

Ένα από τα πρώτα διαδεδομένα προβολικά τεστ ήταν το «Σπίτι-Δέντρο-Άνθρωπος» (House-Tree-Person test), το οποίο δημιουργήθηκε από τον Buck το 1948. Σύμφωνα με το δημιουργό του, τα στοιχεία που απαρτίζουν το τεστ, δηλαδή το σπίτι, το δέντρο και ο άνθρωπος, παραπέμπουν σε κάποιους συνειδητούς αλλά και ασυνειδητούς συ-

νειρμούς, οι οποίοι δίνουν χρήσιμες πληροφορίες για την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου που κάνει τα σχέδια. Ειδικότερα, το σπίτι παραπέμπει στο χώρο κατοικίας του ανθρώπου και δίνει πληροφορίες σχετικά με την οικογένειά του το δέντρο αντικατοπτρίζει την ψυχολογική του ανάπτυξη και τα συναισθήματα που τρέφει για το περιβάλλον του και η απεικόνιση του ανθρώπου αντανακλά την προσωπική ωρίμανση και παρέχει χρήσιμα στοιχεία σχετικά με την προσωπικότητά του.

Ένα ακόμη προβολικό τεστ, το «τεστ του ανθρώπου» (Draw-A-Man test, 1949), δημιουργήθηκε από την Machover, η οποία υποστήριξε ότι η απεικόνιση της ανθρώπινης μορφής κωδικοποιεί τις εσωτερικές συγκρούσεις, τις νευρώσεις, τους αμυντικούς μηχανισμούς και την ψυχοπαθολογία του καλλιτέχνη. Σύμφωνα με την ίδια, στο σχέδιο του ανθρώπου τα παιδιά προβάλλουν τις εντάσεις, τις συγκρούσεις και τους συμβιβασμούς τους. Η ερμηνεία του τεστ αυτού βασίζεται στα συμβολικά μηνύματα που κρύβονται στα στοιχεία του σχεδίου και απαρτίζεται από δύο μέρη: το ειδικό μέρος που αφορά τις λεπτομέρειες της ανθρώπινης μορφής (όπως το κεφάλι, τα χέρια, τα πόδια κ.λπ.), και το γενικό μέρος που περιλαμβάνει δομικά στοιχεία, όπως την κατεύθυνση του σχεδίου, την ποιότητα των γραμμών, την πίεση των γραφικών ιχνών κ.λπ.

H Korppitz (1968) υποστήριξε ότι το σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας παρέχει πληροφορίες τόσο για το επίπεδο ανάπτυξης του παιδιού που ζωγραφίζει όσο και για τη συναισθηματική του κατάσταση. Η ίδια συνέταξε μια λίστα με 30 «αναπτυξιακούς δείκτες» των σχεδίων του ανθρώπου και μια λίστα με 30 «συναισθηματικούς δείκτες». Οι αναπτυξιακοί δείκτες αντανακλούν τη νοητική ηλικία των παιδιών, ενώ οι συναισθηματικοί παραπέμπουν στις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν, στη συναισθηματική τους κατάσταση και στα ψυχολογικά τους προβλήματα. Οι συναισθηματικοί δείκτες αφορούν κυρίως την απουσία μελών του σώματος, το μέγεθος της φιγούρας, την κλίση της από την κατακόρυφη θέση, και την προσθήκη εξωτερικών στοιχείων, όπως τα σύννεφα, η βροχή, το ουράνιο τόξο κ.λπ.

Ο στόχος των προαναφερόμενων προβολικών

τεστ ήταν να εντοπιστούν κάποια στοιχεία που εμφανίζονται στα σχέδια και να συσχετιστούν με τα συναισθήματα ή με στοιχεία του ψυχισμού ή της προσωπικότητας του ζωγράφου. Σύμφωνα πάντως με μελέτες, η συγκεκριμένη θεώρηση ενέχει πολλούς κινδύνους, καθώς αντιμετωπίζει την περίπλοκη δημιουργική διαδικασία της ζωγραφικής τέχνης με μονοδιάστατο τρόπο. Για την ακρίβεια, η σύνδεση κάποιων απλών γραφικών χαρακτηριστικών με τα βαθύτερα χαρακτηριστικά του εσωτερικού κόσμου θεωρείται από πολλούς ερευνητές μια υπεραπλούστευση της σύνθετης και πλούσιας σε περιεχόμενο παραγωγικής διαδικασίας της ζωγραφικής έκφρασης (Golomb, 1990. Malchiodi, 1988. Martin, 1988). Επιπλέον, όταν η εξαγωγή συμπερασμάτων εστιάζεται αποκλειστικά στην ανάλυση του σχεδίου, επισημαίνεται η σημαντική πιθανότητα μεροληψίας, καθώς παραβλέπονται κάποιες σημαντικές παράμετροι, όπως είναι το φύλο, το πολιτισμικό πλαίσιο και το κοινωνικό υπόβαθρο του δημιουργού. Τέλος, τα προβολικά τεστ εμφανίζουν προβλήματα εγκυρότητας και αξιοπιστίας, αφού δεν έχουν επανεξετάσει ή επαναξιολογήσει τα δεδομένα τους εδώ και πολλές δεκαετίες (Malchiodi, 1994. Martin, 1988). Γι' αυτούς τους λόγους πολλοί ερευνητές υποστηρίζουν ότι τα προβολικά τεστ δεν πρέπει να χρησιμοποιούνται από μόνα τους για την κλινική εκτίμηση ή τη διάγνωση των παθολογικών καταστάσεων (Golomb, 1990. Martin, 1988).

Β. Η πολυδιάστατη προσέγγιση ανάλυσης των παιδικών σχεδίων. Όπως προαναφέρθηκε, η μονοδιάστατη προσέγγιση των προβολικών δοκιμασιών τείνει να καταργηθεί τα τελευταία χρόνια. Σήμερα γίνονται προσπάθειες κατανόησης των παιδικών σχεδίων σύμφωνα με μια πολυδιάστατη προσέγγιση, η οποία ανταποκρίνεται στην πολυπλοκότητα της παραγωγικής διαδικασίας. Η πολυδιάστατη προσέγγιση ανάλυσης των σχεδίων αποτελεί τον πλέον σύγχρονο τρόπο μελέτης της ζωγραφικής. Στόχος της προσέγγισης είναι η ανίχνευση του τρόπου που επιλέγει ο δημιουργός του σχεδίου για να διαχειριστεί τις ψυχικές του δυσκολίες (Rynooos & Eth, 1986). Τα σχέδια δεν αναλύονται αποκλειστικά για διαγνωστικούς σκο-

πούς, αλλά θεωρούνται ένα πολύτιμο εργαλείο το οποίο επιτρέπει την έκφραση του εσωτερικού εαυτού του ανθρώπου που ζωγραφίζει.

Η υποκειμενικότητα και η μοναδικότητα που συνοδεύουν τον αυθορμητισμό κατά τη ζωγραφική διαδικασία αποτελούν κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος αλλά και βασική αρχή της πολυδιάστατης προσέγγισης. Πιο συγκεκριμένα, η καθολικότητα των συμβολισμών δεν θεωρείται ότι είναι απόλυτη, αφού ο στόχος του κάθε ανθρώπου που ζωγραφίζει μπορεί να είναι διαφορετικός, είτε πρόκειται για δημιουργική τάση είτε για προβολή προσωπικών εμπειριών, σκέψεων, συναισθηματικών προβλημάτων ή τραυμάτων (Oster & Gould, 1987. Oster & Montgomery, 1995). Κάθε παιδί αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστή οντότητα που επιλέγει συγκεκριμένα στοιχεία προκειμένου να απεικονίσει τα κίνητρα και τις εμπειρίες του. Συνεπώς, τα ίδια στοιχεία δεν αντιστοιχούν κατ' ανάγκη σε απολύτως όμοιους συμβολισμούς στα σχέδια διαφορετικών ανθρώπων. Επιπλέον, η γενίκευση της χρήσης των συμβόλων δεν νοείται ούτε σε ενδοατομικό επίπεδο. Οποιοδήποτε στοιχείο στο σχέδιο μπορεί να είναι το φυσικό αποτέλεσμα ενός ανεξάρτητου ερεθίσματος το οποίο έχει προκαλέσει μια προσωρινή εντύπωση στο παιδί και αναπαράγεται μέσω της εικαστικής έκφρασης. Επομένως, ο ίδιος ο άνθρωπος μπορεί στο ίδιο στοιχείο να αποδίδει διαφορετικούς συμβολισμούς στα σχέδια που παράγει σε διαφορετικές χρονικές στιγμές (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2006).

Η πολυδιάστατη προσέγγιση της ανάλυσης των σχεδίων δεν περιορίζεται στη μελέτη του τελικού προϊόντος (δηλαδή στη ζωγραφιά του παιδιού), αλλά συνδυάζει τα στοιχεία που ανιχνεύονται μέσα στη ζωγραφιά με τις πληροφορίες που προκύπτουν από το ιστορικό του παιδιού και από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του. Συχνά, η παραγωγή μιας εικόνας λειτουργεί ως αφορμή ώστε το παιδί να αφηγηθεί ή να ερμηνεύσει με το δικό του προσωπικό τρόπο τις καταστάσεις που έχει βιώσει (Hibbard, Roghmann, & Hoekelman, 1987. Kelley, 1984. Miller, Veltkamp, & Janson, 1987). Είναι πολύ πιο δύσκολο να εκμαιεύσει κανείς τις ίδιες πληροφορίες μέσω της κλινικής συνέντευξης, καθώς τόσο η διαδικασία όσο

και ο συνεντευκτής πολλές φορές λειτουργούν εκφοβιστικά και ανασταλτικά για το παιδί (Cohen-Liebman, 1999. Miller et al., 1987). Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο Lynch (1988) αλλά και οι Burgess, McCausland και Wolbert (1981), πολλές κατηγορίες παιδιών, όπως αυτά που έχουν υποστεί κακοποίηση, σημειώνουν μειωμένη ανάπτυξη του λόγου, ενώ ενδέχεται να στερούνται των γνωστικών δεξιοτήτων που απαιτούνται για να περιγράψουν με σαφήνεια και ακρίβεια τις τραυματικές τους εμπειρίες. Στην πολυδιάστατη προσέγγιση, ο συγκεκριασμός πληροφοριών από διαφορετικά πεδία (παρατήρηση, συνέντευξη, ζωγραφιές) επιτρέπει στο θεραπευτή να καταλήξει σε εξατομικευμένα και πλήρη συμπεράσματα, μειώνοντας τον κίνδυνο επισφαλών γενικεύσεων. Η συμπεριφορά του δημιουργού από τη στιγμή που θα ξεκινήσει να ζωγραφίζει μέχρι την ολοκλήρωση του έργου, η λεκτική αλλά και η μη λεκτική επικοινωνία, το σύνολο των αντιδράσεων που εμφανίζει κατά τη ζωγραφική διαδικασία, όπως και η επεξεργασία του ίδιου του σχεδίου αποτελούν τα στοιχεία τα οποία τελικά αποδίδουν ένα πλήθος σημαντικών πληροφοριών στους ειδικούς (Malchiodi, 1997. Silvern, Karyl, & Landis, 1995. Stember, 1980).

Η ζωγραφική ως μέσο έκφρασης του τραύματος της κακοποίησης

Η εικαστική τέχνη αποτελεί ένα ισχυρό εργαλείο έκφρασης της ψυχικής οδύνης για τα παιδιά που έχουν υποστεί κακοποίηση, καθώς η εξωτερική του πόνου και των άλλων αρνητικών συναισθημάτων τους αποτελεί βασική τους ανάγκη (Golub, 1985. Greenberg & van der Kolk, 1987). Τα κακοποιημένα παιδιά υποφέρουν από φόβους και καταπιεσμένα συναισθήματα πόνου, τα οποία είναι δύσκολο να λεκτικοποιηθούν, μπορούν όμως εύκολα να αποκτήσουν μορφή μέσα από τη διαδικασία παραγωγής κάποιας ζωγραφιάς (Miller, 1986). Η Koppitz (1968) επισημαίνει ότι συχνά συναντώνται παιδιά που ακόμα και όταν βιώνουν τη βία στην οικογένειά τους δεν μπορούν να κατηγορήσουν τους γονείς τους (ειδικά τη μητέρα τους), αλλά αρκούνται σε χαρακτηρισμούς όπως «είναι καλή», ή δεν αναφέρουν κανένα στοιχείο, «προστατεύοντας» με αυτό τον τρόπο την οικο-

γένειά τους. Επιπλέον, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου το παιδί, ενώ πείθεται να μοιραστεί τις αρνητικές του εμπειρίες, δυσκολεύεται πολύ να τις περιγράψει διότι δεν διαθέτει το κατάλληλο λεξιλόγιο για την ακριβή τους απόδοση (Veltman & Browne, 2001). Σύμφωνα με τη Malchiodi (1997), μέσω της εικαστικής έκφρασης το παιδί δεν επικεντρώνει σε μεμονωμένες εμπειρίες της οικογενειακής βίας, αλλά αποδίδει ταυτόχρονα πολλαπλά νοήματα και ενσωματώνει την πολυπλοκότητα και την αντιφατικότητα των συναισθημάτων που έχει βιώσει.

Η παραγωγή ενός σχεδίου είναι ένας πολύ αποτελεσματικός τρόπος προσέγγισης και των παιδιών που έχουν υποστεί σεξουαλική παρενόχληση ή κακοποίηση, διότι δεν δημιουργεί άγχος και δεν βιώνεται από το παιδί ως πιθανή απειλή (Johnson, 1987. Malchiodi, 1990. Powell & Faherty, 1990. Sidun & Rosenthal, 1987). Σύμφωνα με τους Rynooos και Eth (1986), τα παιδιά εκφράζουν με μεγαλύτερη ευκολία την τραυματική εμπειρία της σεξουαλικής κακοποίησης μέσα από την εικαστική τέχνη. Η ζωγραφική φέρνει έμμεσα το παιδί πιο κοντά στο επεισόδιο της κακοποίησης, διευκολύνοντας την αποκάλυψη του τραυματικού γεγονότος.

Η μελέτη και η ανάλυση των σχεδίων των παιδιών που βιώνουν κακοποίηση αποτελεί το κεντρικό σημείο ενδιαφέροντος για πολλούς ερευνητές. Ειδικότερα, η παρατήρηση μεγάλου αριθμού σχεδίων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών εμφανίζουν συγκεκριμένα δομικά στοιχεία σε μεγαλύτερο βαθμό από τα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών (Cohen & Phelps, 1985. Faller, 1988. Goodwin, 1989. Hjorth & Harway, 1981. Kelley, 1984. Malchiodi, 1990. Sidun & Rosenthal, 1987. Wohl & Kaufman, 1985. Yates, Beutler, & Crago, 1985). Η Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (2006) μέσα από αναλυτική μελέτη της διεθνούς βιβλιογραφίας αναδεικνύει είκοσι δομικά στοιχεία που εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών και περιγράφονται με τον όρο «συναισθηματικοί δείκτες» (πρβλ. Malchiodi, 1997, 1998).

Οι συναισθηματικοί δείκτες μπορεί να αφορούν γενικά χαρακτηριστικά του σχεδίου, όπως η γενική ποιότητα του σχεδίου, ο τρόπος με τον

οποίο αναπαριστώνται οι ανθρώπινες φιγούρες, αλλά και συγκεκριμένα στοιχεία ή σύμβολα που τα παιδιά επιλέγουν να προσθέσουν στα σχέδιά τους. Ειδικότερα, το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των σχεδίων αποτελεί έναν από τους συναισθηματικούς δείκτες, καθώς πολύ συχνά τα παιδιά που βιώνουν τραυματικές εμπειρίες παλινδρομούν, με συνέπεια τα σχέδιά τους να μην ανταποκρίνονται στο επίπεδο της νοητικής τους ανάπτυξης ή στη χρονολογική τους ηλικία. Η Korritz (1968), πραγματοποιώντας εκτεταμένες μελέτες στα σχέδια των παιδιών, καταχώρησε σε πίνακες τα ακριβή χαρακτηριστικά που αναμένεται να εμφανίζονται στο σχέδιο της ανθρώπινης φιγούρας με βάση την ηλικία και το φύλο του παιδιού. Παραθέτει έτσι πίνακες με τα διαφορετικά χαρακτηριστικά που θεωρείται αναμενόμενο να παρουσιάσουν στα σχέδια τους σε κάθε ηλικία, από τα 6 έως τα 12 έτη, τόσο τα αγόρια όσο και τα κορίτσια. Για παράδειγμα, τα αγόρια ηλικίας 6 ετών αναμένεται να απεικονίζουν στα σχέδια τους μόλις έξι βασικά χαρακτηριστικά της ανθρώπινης μορφής (σώμα, κεφάλι, μάτια, στόμα, μύτη και πόδια). Αντιθέτως, τα αγόρια ηλικίας 12 ετών θα ζωγραφίσουν μία ανθρώπινη φιγούρα με περισσότερες λεπτομέρειες που θα περιέχει δεκατρία βασικά χαρακτηριστικά αντί για έξι. Επίσης, η γενική ποιότητα των σχεδίων και η ποιότητα των γραμμών παίζουν σημαντικό ρόλο, καθώς συχνά παρατηρούνται έργα που δεν έχουν ολοκληρωθεί και δεν προδίδουν μια προσεγμένη εικόνα, με τις γραμμές να είναι ή πολύ έντονα πατημένες ή πολύ αχνές (Wohl & Kaufman, 1992). Επιπλέον, οι μουντζούρες και οι σκιάσεις μέρους ή και ολόκληρου του σχεδίου, όπως και τα πολλά σβησίματα, τα οποία δεν βελτιώνουν την ποιότητα της ζωγραφιάς, παρατηρούνται πολύ συχνά στα σχέδια των παιδιών που βιώνουν έντονο άγχος (Wohl & Kaufman, 1985). Ειδικά όταν το παιδί αναπαριστά μια ανθρώπινη μορφή και επιμένει να μουντζουρώνει ή να σβήνει συστηματικά συγκεκριμένο μέρος του σώματος, θεωρείται ότι το άγχος σχετίζεται με το συγκεκριμένο μέρος (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2006). Ένας άλλος τρόπος με τον οποίο μπορεί το παιδί να μεταφέρει έμμεσα τα συναισθήματά του στο σχέδιο του είναι η χρήση

του χρώματος. Σε γενικές γραμμές, έχει παρατηρηθεί ότι τα παιδιά μεταδίδουν έμμεσα τα αρνητικά συναισθήματά τους κάνοντας υπερβολική χρήση κόκκινου και μαύρου χρώματος, όπως επίσης κάνοντας συστηματική χρήση ενός και μόνο χρώματος, ενώ υπάρχει η δυνατότητα επιλογής πολλών χρωμάτων. Μερικοί ακόμη συναισθηματικοί δείκτες προκύπτουν από τον τρόπο με τον οποίο αναπαρίσταται η ανθρώπινη φιγούρα, η οποία είναι ένα από τα πιο δημοφιλή θέματα στις ζωγραφιές των παιδιών. Έτσι, στα σχέδια των παιδιών που αντιμετωπίζουν συναισθηματικές δυσκολίες συναντώνται πολύ συχνά υπερβολικά μικρές φιγούρες ή γελιοίς ανθρώπινες απεικονίσεις ή στερεότυπες και απλοϊκές αναπαραστάσεις, που είναι ανθρώπινες φιγούρες των οποίων τα χέρια, τα πόδια και το σώμα αποδίδονται με απλές ευθείες γραμμές, οι λεγόμενοι «άνθρωποι σπιρτόξυλα» (Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2006). Όπως έχει διαπιστωθεί, οι τρεις παραπάνω δείκτες σχετίζονται με την εικόνα που διατηρεί το παιδί για τον ίδιο του τον εαυτό, η οποία συνήθως χαρακτηρίζεται από χαμηλή εκτίμηση, προσωπική ανασφάλεια και άρνηση να μοιραστεί με άλλους ανθρώπους τα προβλήματά του (Ogdon, 1981. Wohl & Kaufman, 1985).

Ένας άλλος χαρακτηριστικός γραφικός δείκτης που επίσης χρησιμοποιούν συχνά τα κακοποιημένα παιδιά είναι η αποδιοργανωμένη αναπαράσταση των μελών του ανθρώπινου σώματος. Σε τέτοιες ζωγραφιές δεν υπάρχει καμιά συνοχή, ενώ ακόμη και ένας παρατηρητής μπορεί να δυσκολεύεται ιδιαίτερα να αντιληφθεί ποιο μέρος του σώματος αναπαρίσταται. Χαρακτηριστική είναι επίσης η παρουσίαση των μελών του σώματος με υπερβολή και έμφαση, τα πολύ μεγάλα χέρια ή πόδια, όπως και το αντίθετο, δηλαδή η μείωση ή η εξαφάνιση των μελών, που συχνά σχετίζεται με το άγχος που τρέφει το παιδί για τα συγκεκριμένα μέρη του σώματός του (Kelley, 1984). Σύμφωνα με την Malchiodi (1990), τα παιδιά που κακοποιούνται πολύ συχνά αναπαριστούν το κεφάλι υπερβολικά μεγάλο και δυσανάλογο προς το υπόλοιπο σώμα, ή μπορεί να απεικονίζουν μόνο το επάνω μέρος του σώματος. Η έκφραση της ανθρώπινης φιγούρας η οποία είναι δυσάρεστη και

πολλές φορές έχει κενά ή αλλήθωρα μάτια, όπως και η απεικόνιση των δοντιών με έντονο και συστηματικό τρόπο αποτελούν δύο ακόμη δείκτες που παρατηρούνται πολύ συχνά στα σχέδια των παιδιών που έχουν υποστεί κακοποίηση.

Τα παιδιά που κακοποιούνται πολύ συχνά φροντίζουν να προφυλάξουν με ένα συμβολικό τρόπο τις φιγούρες που ζωγραφίζουν. Συγκεκριμένα επιλέγουν να τις «προστατεύσουν» σχεδιάζοντας βαριές γραμμές γύρω από αυτές ή χαράσσοντας μια γραμμή κάτω από τα πόδια τους, η οποία αναπαριστά το έδαφος όπου πατούν οι φιγούρες (Cohen & Phelps, 1985. Malchiodi, 1990). Σύμφωνα επίσης με τους Miller, Veltkamp και Janson (1987), ένας τυπικός γραφικός δείκτης που παρατηρείται στα σχέδια των παιδιών τα οποία έχουν υποστεί σεξουαλική εκμετάλλευση ή κακοποίηση είναι η έντονα τονισμένη σεξουαλικότητα των ανθρώπινων μορφών, η απεικόνιση των γεννητικών οργάνων και οι σκηνές με σεξουαλικό περιεχόμενο. Τα παιδιά που αντιμετωπίζουν έντονα συναισθηματικά προβλήματα πολύ συχνά περιλαμβάνουν στα σχέδιά τους διάφορους συμβολισμούς, όπως είναι οι δράκοι, τα τέρατα ή οι μάγισσες, που αποδίδουν τους φόβους τους με έναν εξωπραγματικό τρόπο, αλλά και τα δάκρυα, τα μαύρα σύννεφα ή ένα σκοτεινό ουράνιο τόξο, με τα οποία αποκωδικοποιούνται τα αρνητικά τους συναισθήματα. Τέλος, η εμμονή και η συστηματική αναπαράσταση του σχήματος της καρδιάς, το οποίο αποτυπώνεται επάνω στα ρούχα της μορφής ή αντικαθιστά τα χείλη και τα μαλλιά της, αποτελεί ένα ακόμη χαρακτηριστικό στοιχείο στα σχέδια των παιδιών που αναζητούν απελπισμένα φροντίδα και αγάπη.

Όπως προαναφέρθηκε, οι συναισθηματικοί δείκτες προέκυψαν μετά από προσεκτική μελέτη και παρατήρηση των σχεδίων που δημιουργήσαν κακοποιημένα παιδιά, και από τη διαπίστωση ότι τα συγκεκριμένα στοιχεία εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών από ό,τι στα σχέδια των μη κακοποιημένων. Συνεπώς, ο εντοπισμός των συναισθηματικών δεικτών στις ζωγραφιές κακοποιημένων παιδιών μπορεί να εξυπηρετήσει κυρίως ερευνητικούς σκοπούς, και ειδικά τη διαπίστωση και την

εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με τις τάσεις που επικρατούν στον παιδικό πληθυσμό, είτε πρόκειται για το γενικό πληθυσμό είτε για ειδικές ομάδες. Σε τέτοιες περιπτώσεις θεωρείται ευνόητο ότι δεν είναι σωστή η απόλυτη αντιστοίχιση των συναισθηματικών δεικτών που εμφανίζονται στα σχέδια με συγκεκριμένα ψυχικά τραύματα ή διαταραχές. Αντίθετα, όταν ο εντοπισμός των συναισθηματικών δεικτών επιδιώκει να εξυπηρετήσει κλινικούς σκοπούς, έχοντας στόχο την εξαγωγή συμπερασμάτων για την ψυχική ισορροπία ενός συγκεκριμένου ατόμου, είναι αναγκαία η μελέτη των σχεδίων σε ατομικό επίπεδο. Σε μια τέτοια περίπτωση απαιτείται να υπάρχει επαρκής αριθμός σχεδίων που έχουν παραχθεί σε διαφορετικές χρονικές στιγμές από το υπό εξέταση άτομο, προκειμένου να μελετηθεί αν αυτό κάνει συστηματική ή καταναγκαστική χρήση των συναισθηματικών δεικτών η οποία να δημιουργεί στο θεραπευτή ισχυρές υποψίες για ενδεχόμενη κακοποίηση. Όπως προαναφέρθηκε, τα ασφαλή και έγκυρα συμπεράσματα στο κλινικό επίπεδο δεν εξαγονται μόνο από τη μελέτη του τελικού προϊόντος, δηλαδή της ζωγραφιάς, αλλά από το συνδυασμό πληροφοριών που αντλούνται από πολλές διαφορετικές πηγές. Αυτό σημαίνει ότι ο εντοπισμός των συναισθηματικών δεικτών θα πρέπει να συνδυαστεί ταυτόχρονα με στοιχεία από την κλινική συνέντευξη του παιδιού, την καταγραφή της συμπεριφοράς του την ώρα που ζωγραφίζει, την αποκωδικοποίηση της λεκτικής και μη λεκτικής του επικοινωνίας, καθώς και με στοιχεία από το ιστορικό του, έτσι ώστε να εξαχθούν κάποια ασφαλή αποτελέσματα.

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διαπιστώσει εάν οι συναισθηματικοί δείκτες ισχύουν και για ελληνικό δείγμα, και συγκεκριμένα αν εντοπίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών από ό,τι στα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών. Θα εξεταστεί επίσης η συνεμφάνιση των δεικτών προκειμένου να διαπιστωθεί εάν στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών παρουσιάζονται συγχρόνως περισσότεροι δείκτες από ό,τι στα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών. Το δείγμα αποτελείται από παιδιά που υπέστησαν σωματική κακοποίηση από την

οικογένειά τους και από παιδιά που δεν υπέστησαν κάποια μορφή κακοποίησης. Η έρευνα επικεντρώθηκε σε συγκεκριμένο πληθυσμό, δηλαδή στα σωματικά κακοποιημένα παιδιά, προκειμένου να εντοπιστούν οι συναισθηματικοί δείκτες που εμφανίζονται στα σχέδιά τους και να διαφοροποιηθούν από τους δείκτες που εμφανίζονται στα σχέδια διαφορετικών πληθυσμών, όπως για παράδειγμα σε παιδιά με συναισθηματικά προβλήματα ή σε σεξουαλικά κακοποιημένα παιδιά.

2. Μέθοδος

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε σε δημοτικά σχολεία τριών νομών της Κρήτης (Ηράκλειο, Ρέθυμνο, Χανιά). Το δείγμα αριθμούσε 173 παιδιά ηλικίας 9-12 ετών, που ανήκαν σε δύο διαφορετικές ομάδες: παιδιά που είχαν υποστεί σωματική κακοποίηση και παιδιά που δεν είχαν υποστεί κακοποίηση. Η ομάδα των μη κακοποιημένων αποτελούνταν από 72 παιδιά (32 αγόρια και 40 κορίτσια), ενώ η ομάδα των κακοποιημένων περιλάμβανε 101 παιδιά (59 αγόρια και 42 κορίτσια). Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, οι δύο ομάδες ήταν εξομοιωμένες ως προς την ηλικία και την αναλογία στα ποσοστά αγοριών/κοριτσιών. Ωστόσο, οι διαφορές μεταξύ των ηλικιακών ομάδων δεν ήταν δυνατόν να διερευνηθούν στην παρούσα φάση, καθώς θα διαφοροποιούσαν τον αρχικό στόχο της μελέτης. Εκτός αυτού, το δείγμα ανά ηλικιακή ομάδα δεν επαρκεί για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Τα στοιχεία της έρευνας συλλέχθηκαν στα πλαίσια του προγράμματος «Βελτίωση των συνθηκών ένταξης στο εκπαιδευτικό σύστημα απόρων ειδικών κατηγοριών», που υλοποιήθηκε από το ΥΠΕΠΘ σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Κρήτης κατά τα έτη 2002-2004 και προέβλεπε την παροχή ψυχοκοινωνικής στήριξης στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Μέρος των δράσεων του συγκεκριμένου προγράμματος ήταν η ψυχολογική στήριξη παιδιών που αντιμετωπίζουν σωματική βία στο οικογενειακό περιβάλλον τους, αλλά και η στήριξη ολόκληρης της οικογένειας. Στο πλαίσιο του προγράμματος, είχε τοποθετηθεί ψυχολόγος

Πίνακας 1
Δημογραφικά στοιχεία ανά ομάδα (ηλικία, φύλο)

Ομάδα ελέγχου				Κλινική ομάδα			
Ηλικία	Φύλο		Σύνολο	Ηλικία	Φύλο		Σύνολο
	Αγόρια	Κορίτσια			Αγόρια	Κορίτσια	
9+ ετών	11	13	24	9+ ετών	18	13	31
10+ ετών	11	12	23	10+ ετών	18	14	32
11+ ετών	10	15	25	11+ ετών	23	15	38
Σύνολο	32	40	72	Σύνολο	59	42	101

ως υπεύθυνη για την ψυχοκοινωνική υποστήριξη των παιδιών και των οικογενειών τους σε πέντε διαφορετικά σχολεία, τα οποία επισκεπτόταν κάθε εβδομάδα επί ένα χρόνο. Η ψυχολόγος είχε αυξημένα ακαδημαϊκά προσόντα και επαρκή κλινική εμπειρία, και στην αρχή συναντούσε η ίδια όλα τα παιδιά και συζητούσε μαζί τους. Παράλληλα, συνεργαζόταν με τον/την εκπαιδευτικό των παιδιών που είχε καθημερινή επαφή μαζί τους, και συζητούσαν όλα τα τυχόν προβλήματα (είτε μαθησιακά είτε κοινωνικοοικονομικά είτε προβλήματα συμπεριφοράς). Τέλος, η ψυχολόγος έκανε στους γονείς των παιδιών συχνές διαλέξεις πάνω σε θέματα τα οποία αφορούν συνήθη προβλήματα που αντιμετωπίζουν με τα παιδιά, ενώ παράλληλα οι γονείς γνώριζαν ότι μπορούσαν να ζητήσουν ατομική συνάντηση με την ψυχολόγο για να συζητήσουν οποιοδήποτε πρόβλημά τους. Πέρα από την πρωτοβουλία των ίδιων των γονέων, εάν η συνάντηση της ειδικού με τους γονείς κρινόταν αναγκαία και απαραίτητη, οι γονείς καλούνταν από την ειδικό. Συνεπώς, η ψυχολόγος είχε τρεις διαφορετικές σημαντικές πηγές άντλησης πληροφοριών: την επαφή με το ίδιο το παιδί (από τη μελέτη της ψυχικής του κατάστασης, της ακαδημαϊκής του απόδοσης και της συμπεριφοράς του), την επαφή με τον/την εκπαιδευτικό του παιδιού και, όπου ήταν εφικτό, την επαφή με τους γονείς του. Οι συχνές επαφές της ψυχολόγου με τα παιδιά, τη/το δασκάλα/ο και τους γονείς τους, οι οποίες διήρκεσαν ένα χρόνο, σε συνδυασμό με τις γνώσεις και την εμπειρία της στην παρατήρηση της

συμπεριφοράς των παιδιών, οδήγησαν (με τον καλύτερο δυνατό τρόπο) στην αντιπροσωπευτική σύσταση των δύο ομάδων, κακοποιημένων και μη, καθώς ήταν μάλλον απίθανο να υπάρχουν στα συγκεκριμένα σχολεία κάποια σοβαρά κακοποιημένα παιδιά τα οποία δεν εντοπίστηκαν. Η ψυχολόγος ζήτησε από τα παιδιά να ζωγραφίσουν μια ανθρώπινη φιγούρα, αφού είχαν προηγηθεί αρκετές συναντήσεις μαζί τους ώστε να υπάρξει η απαιτούμενη εξοικείωση ανάμεσα στις δύο πλευρές, να εγκαθιδρυθεί σχέση εμπιστοσύνης και να εξακριβωθεί η χρήση σωματικής βίας στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο η ψυχολόγος είχε τις πληροφορίες που απαιτούνταν ώστε η διάκριση που θα έκανε ανάμεσα στα κακοποιημένα και τα μη κακοποιημένα παιδιά να είναι εφικτή και έγκυρη. Η ψυχολόγος συγκέντρωσε τις ζωγραφιές, αφού πρώτα διαπιστώθηκε ότι τα παιδιά βίωναν σωματική βία στο οικογενειακό τους περιβάλλον και προτού η θεραπευτική παρέμβαση προχωρήσει στην επεξεργασία αρνητικών συναισθημάτων και εμπειριών. Παρόμοια διαδικασία ακολουθήθηκε και κατά τη συλλογή των ζωγραφιών από την ομάδα των μη κακοποιημένων παιδιών. Η ψυχολόγος πραγματοποίησε μαζί τους επαρκείς συναντήσεις προκειμένου να εξακριβώσει ότι δεν αντιμετώπιζαν προβλήματα βίας ούτε κάποια άλλη μορφή δυσλειτουργίας στο οικογενειακό και κοινωνικό τους περιβάλλον, και έπειτα τους ζήτησε να ζωγραφίσουν. Πρέπει να επισημανθεί ότι τα παιδιά που εντάχθηκαν στην ομάδα των μη κακοποιημένων δεν ανήκαν σε κάποια ευ-

παθή ομάδα, καθώς κάτι τέτοιο θα επηρέαζε τα αποτελέσματα της έρευνας.

Κατά την ερευνητική διαδικασία ζητήθηκε από τα παιδιά να σχεδιάσουν μία ανθρώπινη φιγούρα όσο καλύτερα μπορούσαν. Δεν έγινε καμιά παροχή περαιτέρω διευκρινιστικών οδηγιών, διότι υπήρχε κίνδυνος οι πρόσθετες διευκρινίσεις να λειτουργήσουν κατευθυντικά και να επηρεάσουν την εγκυρότητα της διαδικασίας. Η χρήση ενός μόνο σχεδίου από κάθε παιδί θεωρείται επαρκής για να καλύψει τον ερευνητικό στόχο της συγκεκριμένης έρευνας, ο οποίος επικεντρώνεται στη μελέτη των γενικών τάσεων των δύο πληθυσμών: των κακοποιημένων και των μη κακοποιημένων παιδιών. Η συλλογή περισσότερων σχεδίων ανά παιδί θα ήταν άσκοπη και πιθανώς εσφαλμένη για τα δεδομένα της παρούσας μελέτης. Σε όλα τα παιδιά δόθηκαν συγκεκριμένα υλικά (κόλλες Α4 και έξι έγχρωμοι μαρκαδόροι που κάλυπταν όλο το εύρος των χρωμάτων), προκειμένου να εξασφαλιστεί η ομοιογένεια στα σχέδια του δείγματος. Οι ζωγραφιές πραγματοποιήθηκαν με την παρουσία της ψυχολόγου, συλλέχθηκαν από την ίδια και συμπεριλήφθηκαν στο σύνολό τους στην έρευνα. Η παρούσα έρευνα επιχείρησε να εντοπίσει στα σχέδια των παιδιών τους συναισθηματικούς δείκτες που είναι πιθανό να κωδικοποιούν την εμπειρία της σωματικής κακοποίησης στον ελληνικό πληθυσμό. Οι συναισθηματικοί δείκτες, είκοσι στο σύνολο τους, συνοψίζονται από την Παπαδάκη-Μιχαηλίδη (2006) ως εξής: (1) το χαμηλό επίπεδο της ανάπτυξης του σχεδίου, (2) η γενική ποιότητα του σχεδίου, (3) η ποιότητα των γραμμών, (4) οι μουντζούρες και οι σκιάσεις, (5) τα σβησίματα, (6) το χρώμα, (7) οι γελοίες ανθρώπινες αναπαραστάσεις, (8) οι δράκοι, τα τέρατα και οι μάγισσες, (9) οι στερεότυπες και οι απλοϊκές ανθρώπινες αναπαραστάσεις, (10) η εμμονή με το σχήμα της καρδιάς, (11) η έντονα τονισμένη σεξουαλικότητα της ανθρώπινης φιγούρας, (12) οι «περιορισμένες ή φυλακισμένες φιγούρες», (13) η γραμμή του εδάφους κάτω από τις φιγούρες, (14) η έμφαση και η υπερβολή ή, αντίθετα, η μείωση και η εξαφάνιση κάποιων μελών του σώματος, (15) οι υπερβολικά μικρές ανθρώπινες αναπαραστάσεις, (16) το δυ-

σανάλογο μεγάλο κεφάλι, (17) η αποδιοργανωμένη αναπαράσταση των μελών του ανθρώπινου σώματος, (18) η δυσάρεστη έκφραση της φιγούρας και τα κενά ή αλλήθωρα μάτια, (19) τα δάκρυα, τα μαύρα σύννεφα και το ουράνιο τόξο, και (20) τα δόντια.

Επισημαίνεται ότι οι συναισθηματικοί δείκτες εξυπηρετούσαν ερευνητικούς σκοπούς και τα συμπεράσματα που θα προέκυπταν από την παρούσα μελέτη δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν από μόνα τους ως έγκυρες κλινικές πληροφορίες για το κάθε παιδί. Επομένως, δεν επιτρεπόταν η απόλυτη αντιστοίχιση των δεικτών με το φαινόμενο της σωματικής κακοποίησης. Όλα τα σχέδια βαθμολογήθηκαν ξεχωριστά από δύο διαφορετικούς ψυχολόγους (τη δεύτερη συγγραφέα και μία ακόμη ψυχολόγο, που δεν είχε συναντήσει τους συμμετέχοντες στην έρευνα και δεν γνώριζε την ομάδα στην οποία ανήκε ο δημιουργός του κάθε σχεδίου) με βάση την παρουσία ή την απουσία των συγκεκριμένων δεικτών, προκειμένου να επιτευχθεί η ποσοτικοποίηση των δεδομένων και να ακολουθήσει ο στατιστικός έλεγχος. Τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν για την κατηγοριοποίηση των δεικτών προκύπτουν μέσα από την ίδια την περιγραφή των δεικτών, όπως εντοπίζονται στη διεθνή βιβλιογραφία. Ενδεικτικά, ο δείκτης «γενική ποιότητα του σχεδίου» ενέχει αρνητική σημασία καθώς αναφέρεται στις περιπτώσεις εκείνες όπου το σχέδιο παρουσιάζει μια αρνητική εικόνα στο σύνολο του, όπως για παράδειγμα να είναι μισοτελειωμένο, οι φιγούρες να είναι απρόσεκτα ή βεβιασμένα σχεδιασμένες, να μην υπάρχει συνοχή, να έχει λερωθεί από απρόσεκτη χρήση των χρωμάτων κ.λπ. Στην περίπτωση αυτή το σχέδιο βαθμολογείται με παρουσία του δείκτη «γενική ποιότητα του σχεδίου», ενώ στην αντίθετη περίπτωση, που η γενική εικόνα είναι θετική ποιοτικά, το σχέδιο βαθμολογείται με απουσία του δείκτη. Παρομοίως, ο δείκτης «μουντζούρες και σκιάσεις» βαθμολογήθηκε με παρουσία όταν στο σχέδιο εντοπίζονταν μουντζούρες ή σκιασμένο πρόσωπο, και με απουσία όταν δεν υπήρχαν σχετικά σημάδια. Η ίδια διαδικασία τηρήθηκε κατά τη βαθμολόγηση όλων των δεικτών για όλα τα σχέδια που περιλήφθηκαν στην έρευνα.

Πίνακας 2
Κατανομή συχνοτήτων των σχεδίων παιδιών που έχουν βιώσει εμπειρία κακοποίησης και ομάδας ελέγχου αναφορικά με τους συναισθηματικούς δείκτες της πολυδιάστατης προσέγγισης στην ανάλυση σχεδίων

	Αναπτυξιακό επίπεδο				Γενική ποιότητα				Ποιότητα γραμμών				Μουντζούρες, σκιάσεις			
	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Κακοποιημένα παιδιά	14	13,9 (36,2)	87	86,1 (64,8)	32	31,7 (54,9)	69	68,3 (46,1)	76	75,2 (79,4)	25	24,8 (21,6)	58	57,4 (63,6)	43	42,6 (37,4)
Μη κακοποιημένα παιδιά	48	66,7	24	33,3	62	86,1	10	13,9	60	83,3	12	16,7	51	70,8	21	29,2
Χ-κρίτήριο	$\chi^2=50,97, df=1, p=0,000$				$\chi^2=50,18, df=1, p=0,000$				$\chi^2=1,63, df=1, p=0,201$				$\chi^2=3,24, df=1, p=0,072$			
	Σβησίματα				Χρώμα				Γελοίες ανθρώπινες παραστάσεις				Δράκοι, τέρατα, μάγισσες			
	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Κακοποιημένα παιδιά	87	86,1 (78,8)	14	13,9 (13,9)	48	47,5 (60,1)	53	52,5 (40,9)	82	81,2 (88,2)	19	18,8 (12,8)	79	78,2 (88,2)	22	21,8 (12,8)
Μη κακοποιημένα παιδιά	48	66,7	24	33,3	55	76,4	17	23,6	69	95,8	3	4,2	72	100		
Χ-κρίτήριο	$\chi^2=9,29, df=1, p=0,002$				$\chi^2=14,53, df=1, p=0,000$				$\chi^2=8,12, df=1, p=0,004$				$\chi^2=17,96, df=1, p=0,000$			
	Στερεότυπες, απλοϊκές παραστάσεις				Εμμονή με σχήμα καρδιάς				Έντονη σεξουαλικότητα				Περιορισμένες φηγορές			
	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη		Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Κακοποιημένα παιδιά	44	43,6 (54,9)	57	56,4 (46,1)	93	92,1 (89,9)	8	7,9 (11,1)	94	93,1 (96,9)	7	6,9 (4,1)	81	80,2 (78,8)	20	19,8 (22,2)
Μη κακοποιημένα παιδιά	56	69,4	22	30,6	61	84,7	11	15,3	72	100			54	75	18	25
Χ-κρίτήριο	$\chi^2=11,34, df=1, p=0,001$				$\chi^2=2,32, df=1, p=0,127$				$\chi^2=5,20, df=1, p=0,042$				$\chi^2=0,66, df=1, p=0,416$			

* $p < 0,003$

** Στις παρενθέσεις παρατίθενται οι αναμενόμενες συχνότητες (expected frequencies)

Πίνακας 2
Κατανομή συχνοτήτων των σχεδίων παιδιών που έχουν βιώσει εμπειρία κακοποίησης και ομάδας ελέγχου αναφορικά με τους συναισθηματικούς δείκτες της πολυδιάστατης προσέγγισης στην ανάλυση σχεδίων (συνέχεια)

	Γραμμή εδάφους			Αυξημενότητες σε σωματικά μέλη			Πολύ μικρές φινιούρες			Δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι		
	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Κακοποιημένα παιδιά	53	52,5 (52)	48	47,5 (49)	62	61,4 (64,2)	39	38,8 (36,8)	85	84,2 (85,2)	16	15,8 (10,5)
Μη κακοποιημένα παιδιά	36	50	36	50	48	66,7	24	33,3	61	84,7	11	15,3
Χ-κριτήριο	$\chi^2=0,10, df=1, p=0,748$			$\chi^2=0,506, df=1, p=0,477$			$\chi^2=0,010, df=1, p=0,920$			$\chi^2=7,69, df=1, p=0,006$		
	Αποδιοργανωμένα μέλη			Δυσάρεστη έκφραση, κενά μάτια			Δάκρυα, μαύρα σύννεφα, ουράνιο τόξο			Δόντια		
	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη	Απουσία δείκτη		Παρουσία δείκτη
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Κακοποιημένα παιδιά	58	57,4 (71,8)	43	42,6 (29,2)	62	61,4 (73,6)	39	38,8 (27,4)	89	88,1 (92,2)	12	11,9 (8,8)
Μη κακοποιημένα παιδιά	65	90,3	7	9,7	64	88,9	8	11,1	69	95,8	3	4,2
Χ-κριτήριο	$\chi^2=22,07, df=1, p=0,000$			$\chi^2=16,06, df=1, p=0,000$			$\chi^2=3,15, df=1, p=0,076$			$\chi^2=4,43, df=1, p=0,042$		

* $p < 0,003$

** Στις παρενθέσεις παρατίθενται οι αναμενόμενες συχνότητες (expected frequencies)

Η συμφωνία ανάμεσα στους δύο ψυχολόγους σχετικά με την παρουσία ή την απουσία των είκωσι συναισθηματικών δεικτών στα σχέδια των παιδιών ελέγχθηκε με τον συντελεστή *kappa* του *Cohen*, ο οποίος χρησιμοποιείται για τη μέτρηση της συμφωνίας μεταξύ δύο εκτιμητών λαμβάνοντας υπόψη του και τη συμφωνία που αναμένεται κατά τύχη. Ο συντελεστής *kappa* ήταν 0,70, που δείχνει συμφωνία υψηλού επιπέδου.

3. Αποτελέσματα

Στόχος της εργασίας είναι να ελέγξει εάν οι συναισθηματικοί δείκτες εντοπίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών από ό,τι στα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών. Προκειμένου να εντοπιστούν διαφορές μεταξύ των δύο ομάδων στον αριθμό των συναισθηματικών δεικτών, χρησιμοποιήθηκε το κριτήριο χ^2 . Όλες οι αναλύσεις έγιναν με το SPSS 17.0, και εκτιμήθηκαν σε επίπεδο σημαντικότητας $\alpha = 0,05/20 = 0,003$ με τη μέθοδο Bonferroni, ελέγχοντας για την αυξημένη πιθανότητα στατιστικού σφάλματος τύπου I.

Σε συμφωνία με το ερευνητικό ερώτημα, αρκετοί από τους δείκτες εμφανίστηκαν με μεγαλύτερη συχνότητα στα σχέδια των παιδιών που είχαν υποστεί σωματική βία. Συγκεκριμένα, οι δείκτες που εμφάνισαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μεταξύ των σχεδίων των δύο ομάδων ήταν οι εξής:

1. Το επίπεδο ανάπτυξης του σχεδίου [$\chi^2(1,173) = 50,97, p < 0,001$]. Συγκεκριμένα, η ομάδα των κακοποιημένων παιδιών δημιούργησε σχέδια με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης σε ποσοστό 86%, ενώ η ομάδα των μη κακοποιημένων παιδιών σε ποσοστό μόλις 33%.
2. Η γενική ποιότητα του σχεδίου [$\chi^2(1,173) = 50,18, p < 0,001$], η οποία ήταν χαμηλή στο 68% των σχεδίων των κακοποιημένων παιδιών, σε αντίθεση με το 14% των σχεδίων των μη κακοποιημένων παιδιών.
3. Σβησίματα [$\chi^2(1,173) = 9,29, p = 0,002$], όπου εντοπίστηκε μια ιδιαιτερότητα, αφού τα κακοποιημένα παιδιά εμφάνισαν σε χαμηλότερο

ποσοστό το δείκτη (14%), ενώ τα μη κακοποιημένα τον εμφάνισαν σε ποσοστό 33%.

4. Το χρώμα [$\chi^2(1,173) = 14,53, p < 0,001$]. Συγκεκριμένα, τα κακοποιημένα παιδιά επέλεξαν σε ποσοστό 52,5% να ζωγραφίσουν με ένα μόνο χρώμα, ενώ παρόμοια τάση εκδήλωσε μόλις το 24% των μη κακοποιημένων παιδιών.
 5. Οι γελοίες ανθρωπίνες αναπαραστάσεις [$\chi^2(1,173) = 8,12, p < 0,01$], εμφανίστηκαν στα σχέδια των κακοποιημένων και των μη κακοποιημένων παιδιών σε ποσοστό 19% και 4% αντίστοιχα.
 6. Οι δράκοι, τα τέρατα και οι μάγισσες [$\chi^2(1,173) = 17,96, p < 0,001$] εμφανίστηκαν σε 22 σχέδια κακοποιημένων παιδιών, ενώ δεν εμφανίστηκαν σε κανένα σχέδιο από την ομάδα των μη κακοποιημένων παιδιών.
 7. Οι στερεότυπες και απλοϊκές ανθρωπίνες αναπαραστάσεις [$\chi^2(1,173) = 11,34, p = 0,001$] επιλέχθηκαν ως τρόπος έκφρασης από το 56% των κακοποιημένων παιδιών και από το 30% των μη κακοποιημένων.
 8. Τα αποδιοργανωμένα μέλη του ανθρωπίνου σώματος [$\chi^2(1,173) = 22,07, p < 0,001$]. Τα κακοποιημένα παιδιά ζωγράφισαν φιγούρες με αποδιοργανωμένα μέλη σε ποσοστό 43%, σε αντίθεση με τα μη κακοποιημένα παιδιά, των οποίων το αντίστοιχο ποσοστό δεν ξεπέρασε το 10%.
 9. Η δυσάρεστη έκφραση της φιγούρας και τα κενά ή αλλήθωρα μάτια [$\chi^2(1,173) = 16,06, p < 0,001$]. Φιγούρες με δυσάρεστη έκφραση ή κενά μάτια επέλεξαν να ζωγραφίσουν το 40% των κακοποιημένων παιδιών αλλά μόλις το 10% των μη κακοποιημένων παιδιών.
- Αντίθετα, δεν διαπιστώθηκε στατιστικά σημαντική διαφορά, σύμφωνα με τον έλεγχο Bonferroni ($p > 0,003$), μεταξύ των σχεδίων των δύο ομάδων ως προς τους ακόλουθους δείκτες: (1) ποιότητα των γραμμών [$\chi^2(1,173) = 1,63, p = 0,201$], (2) μουντζούρες και σκιάσεις [$\chi^2(1,173) = 3,24, p = 0,072$], (3) εμμονή με το σχήμα της καρδιάς [$\chi^2(1,173) = 2,32, p = 0,127$], (4) έντονα τονισμένη σεξουαλικότητα της ανθρωπίνης φιγούρας [$\chi^2(1,173) = 5,20, p = 0,042$], (5) περιορισμένες ή φυλακισμένες φιγούρες [$\chi^2(1,173) = 0,66, p = 0,416$], (6) γραμμή

Πίνακας 3
Κατανομή συχνότητων της συνεμφάνισης των δεικτών
στα σχέδια κακοποιημένων και μη κακοποιημένων παιδιών

	0-3 δείκτες		3-6 δείκτες		6-9 δείκτες		9-12 δείκτες	
	f	%	f	%	f	%	f	%
Κακοποιημένα παιδιά	7	6,9 (27,4)	50	49,5 (45,0)	36	35,6 (23,9)	8	7,9 (4,7)
Μη κακοποιημένα παιδιά	40	55,6 (19,6)	27	37,5 (32,0)	5	6,9 (17,1)	0	0 (3,3)
χ-κριτήριο	$\chi^2=58,255$, $df=3,173$, $p=0,000$							

* $p<0,05$

** Στις παρενθέσεις παρατίθενται οι αναμενόμενες συχνότητες (expected frequencies)

του εδάφους κάτω από τις φιγούρες [$\chi^2(1,173)=0,10$, $p=0,748$], (7) έμφαση και υπερβολή ή η μείωση και εξαφάνιση κάποιων μελών του σώματος [$\chi^2(1,173)=5,06$, $p=0,477$], (8) υπερβολικά μικρές φιγούρες [$\chi^2(1,173)=0,01$, $p=0,920$], (9) δυσανάλογα μεγάλο κεφάλι [$\chi^2(1,173)=7,69$, $p=0,006$], (10) δάκρυα, μαύρα σύννεφα και ουράνιο τόξο [$\chi^2(1,173)=3,15$, $p=0,07$] και (11) δόντια [$\chi^2(1,173)=4,43$, $p=0,04$]. Τα παραπάνω στοιχεία παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 2.

Επιπλέον, ελέγχθηκε το ποσοστό συνεμφάνισης των δεικτών στα σχέδια των κακοποιημένων και μη κακοποιημένων παιδιών, εξετάστηκε δηλαδή πόσα κακοποιημένα και πόσα μη κακοποιημένα παιδιά εμφανίζουν στο σχέδιό τους περισσότερους από έναν δείκτες. Οι διαφορές μεταξύ της ομάδας των κακοποιημένων και εκείνης των μη κακοποιημένων παιδιών στο ποσοστό συνεμφάνισης των δεικτών ελέγχθηκαν με το στατιστικό κριτήριο χ^2 . Σύμφωνα με το στατιστικό έλεγχο, μεταξύ των κακοποιημένων και των μη κακοποιημένων παιδιών διαπιστώθηκε σημαντική διαφορά στο ποσοστό συνεμφάνισης των δεικτών στα σχέδιά τους [$\chi^2(3,173)=58,255$, $p=0,000$]. Να σημειωθεί εδώ ότι ο δείκτης «σβησίματα» δεν συνυπολογίστηκε στη συνεμφάνιση των δεικτών, επειδή εντοπίστηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών και θα οδηγούσε σε αντιφατικά αποτελέσματα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα, 55,6% των μη κακοποιημένων παι-

διών εμφανίζουν μέχρι 3 δείκτες στα σχέδιά τους, 37,5% εμφανίζουν από 3 έως 6 δείκτες, 6,9% από 6 έως 9 δείκτες, ενώ δεν υπήρχε κανένα σχέδιο με περισσότερους από 9 δείκτες. Αντίθετα, στην ομάδα των κακοποιημένων παιδιών, μόλις το 6,9% εμφανίζει έως 3 δείκτες στα σχέδιά του, 49,5% εμφανίζουν από 3 έως 6 δείκτες, 35,6% από 6 έως 9 δείκτες, και 7,9% από 9 έως 12 δείκτες. Οι συχνότητες και τα ποσοστά συνεμφάνισης των δεικτών και για τις δύο ομάδες παρουσιάζονται αναλυτικά στον Πίνακα 3.

4. Συζήτηση

Στόχος της παρούσας έρευνας ήταν να εξεταστεί εάν οι είκοσι συναισθηματικοί δείκτες, όπως παρουσιάζονται στη διεθνή βιβλιογραφία, εμφανίζονται συχνότερα στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών στον ελληνικό πληθυσμό.

Ο πρώτος δείκτης που εξετάστηκε ήταν το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης του σχεδίου. Ειδικότερα, παρατηρήθηκε ότι τα κακοποιημένα παιδιά σχεδίασαν ανθρώπινες φιγούρες με σημαντικά λιγότερες λεπτομέρειες από εκείνες που απεικόνισαν τα μη κακοποιημένα παιδιά της ίδιας ηλικίας. Σύμφωνα με την Koppitz (1968), η αναπαράσταση της ανθρώπινης μορφής μεταβάλλεται ανάλογα με την ηλικιακή ανάπτυξη του παιδιού. Λεπτομέρειες που δεν υπάρχουν στις ανθρώπινες απεικονί-

νίσεις παιδιών μικρότερης ηλικίας προστίθενται σταδιακά στις απεικονίσεις που κάνουν τα παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας. Από διεξοδικές μελέτες που πραγματοποίησε η ίδια σε παιδιά τα οποία αντιμετώπιζαν συναισθηματικές δυσκολίες αλλά και σε παιδιά που παρακολουθούσαν ειδικά προγράμματα αντιμετώπισης της επιθετικής συμπεριφοράς, η Korritz κατέληξε στο συμπέρασμα ότι τα παιδιά που αντιμετωπίζουν συναισθηματικές συγκρούσεις τείνουν να παλινδρομούν σε προγενέστερα αναπτυξιακά στάδια και να δημιουργούν σχέδια με χαμηλότερο επίπεδο ανάπτυξης. Ένας ακόμη στατιστικά σημαντικός δείκτης, που αφορά τον τρόπο με τον οποίο αναπαρίσταται πλήρως η ανθρώπινη φιγούρα, ήταν η αποδιοργανωμένη αναπαράσταση των μελών του ανθρώπινου σώματος. Η Malchiodi (1988) εξηγεί ότι η εικόνα του σώματος αποτελεί για τα κακοποιημένα παιδιά ένα πολύ ιδιαίτερο και ευαίσθητο θέμα, με αποτέλεσμα να δυσκολεύονται πολύ να ζωγραφίσουν την ανθρώπινη μορφή. Συχνά η προσπάθεια αυτή προκαλεί έντονη παλινδρομική εικαστική συμπεριφορά, οπότε προκύπτουν σχέδια στα οποία τα μέλη του ανθρώπινου σώματος είναι σε τέτοιο βαθμό αποδιοργανωμένα ώστε γίνεται δύσκολο ακόμη και να αντιληφθεί κανείς ποιο μέρος του σώματος αναπαρίσταται.

Οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν τα κακοποιημένα παιδιά όταν προσπαθούν να αναπαραστήσουν μια ανθρώπινη μορφή γίνονται αντιληπτές και από έναν ακόμη δείκτη, τη γενική ποιότητα του σχεδίου. Στην παρούσα έρευνα τα κακοποιημένα παιδιά, σε σύγκριση με τα μη κακοποιημένα, εμφάνισαν περισσότερα σχέδια που προκαλούν αρνητική εντύπωση σε έναν παρατηρητή, όπως για παράδειγμα μισοτελειωμένες φιγούρες, δυστυχημένες, επιθετικές ή αδύναμες μορφές που η θέασή τους δημιουργεί δυσάρεστα συναισθήματα. Η γενική ποιότητα των σχεδίων είναι ένα από τα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με την ύπαρξη συναισθηματικών προβλημάτων, όπως τονίζει η Korritz (1968). Παρομοίως, η δυσάρεστη έκφραση του προσώπου, με κενά ή αλλήθωρα μάτια, είναι ένας ακόμη δείκτης με τον οποίο τα παιδιά μεταφέρουν το μήνυμα της θλίψης ή του θυμού που αισθάνονται (Παπαδάκη-Μι-

χαηλίδη, 2006). Η θλίψη και η επιθετικότητα που συμβολίζονται μέσα από τα κενά μάτια είναι δύο από τα συναισθήματα που βιώνουν αναπόφευκτα τα παιδιά τα οποία αντιμετωπίζουν την τραυματική εμπειρία της κακοποίησης, οπότε δεν προκαλεί καμιά έκπληξη η εμφάνιση του συγκεκριμένου δείκτη στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών. Εξάλλου, όπως έχει αναφερθεί, η ζωγραφική παρέχει στο άτομο που ζωγραφίζει τη δυνατότητα να εκφράσει τα συναισθήματά του μέσα από συμβολισμούς και αναπαραστάσεις, και να εκμεταλλευτεί τη δύναμη μιας εικόνας για να αποδώσει νοήματα και καταστάσεις.

Η έκφραση των αρνητικών συναισθημάτων που συνοδεύουν την κακοποίηση έχει συνδεθεί στενά με έναν ακόμη δείκτη: το χρώμα που ο δημιουργός επιλέγει αυθόρμητα να χρησιμοποιήσει στα σχέδιά του (Furth, 1988. Golomb, 1990. Malchiodi, 1988). Στην παρούσα έρευνα δόθηκαν στα παιδιά έξι διαφορετικά χρώματα προκειμένου να ζωγραφίσουν μια ανθρώπινη φιγούρα. Η ομάδα των κακοποιημένων παιδιών ωστόσο περιορίστηκε στη χρήση ενός και μόνο χρώματος ή τόνισε κάποιο χρώμα πολύ περισσότερο από τα υπόλοιπα, σε αντίθεση με την ομάδα των μη κακοποιημένων παιδιών, τα οποία επέλεξαν περισσότερα χρώματα για τα σχέδιά τους. Μέσα από την παρατήρηση των σχεδίων, προκύπτει ότι τα παιδιά που ζωγράφισαν μόνο με ένα χρώμα προτίμησαν κατά κύριο λόγο το μαύρο, ενώ δεύτερο στη σειρά ερχόταν το κόκκινο. Τα αποτελέσματα της έρευνας συμφωνούν με τις παρατηρήσεις της Malchiodi (1988), η οποία αναφέρει ότι τα τραυματισμένα από την οικογενειακή κακοποίηση παιδιά μεταχειρίζονται υπερβολικά το μαύρο και το κόκκινο χρώμα στα σχέδιά τους. Όπως έχει διαπιστωθεί από σχετικές μελέτες, το μαύρο τις περισσότερες φορές σχετίζεται με πολύ αρνητικά συναισθήματα ή με κάτι άγνωστο και τρομακτικό που προκαλεί απειλή ή έντονο φόβο (Furth, 1988. Oster & Crone, 2004). Το κόκκινο, αντίστοιχα, θεωρείται το χρώμα που συμβολίζει τον κίνδυνο και εκφράζει έντονα αρνητικά συναισθήματα, όπως είναι η επιθετικότητα, το μίσος και ο θυμός (Malchiodi, 1988). Κατά συνέπεια, η υπερβολική χρήση του μαύρου και του κόκκινου χρώματος

από την ομάδα των κακοποιημένων παιδιών επιβεβαιώνει ότι η ζωγραφική αποτελεί ένα σημαντικό μέσο με το οποίο τα τραυματισμένα παιδιά μπορούν να εκφράσουν με έμμεσο και συμβολικό τρόπο τα προβλήματα, τις σκέψεις και τα συναισθήματα που τα βασανίζουν.

Ένας άλλος ιδιαίτερος δείκτης που παρουσιάστηκε μόνο στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών ήταν οι δράκοι, τα τέρατα και οι μάγισσες. Όπως εξηγεί ο Terr (1990), τα παιδιά που αντιμετωπίζουν την τραυματική εμπειρία της κακοποίησης συχνά επιλέγουν να μετατρέψουν τις φιγούρες τους σε κάποιο εξωπραγματικό ή τρομακτικό, το οποίο απεικονίζει το φόβο, την επιθετικότητα αλλά και το θυμό πουιώθουν υπό την απειλή της κακοποίησης. Η εξήγηση που δίνουν τα ίδια τα παιδιά, όταν ρωτηθούν γιατί επέλεξαν τη συγκεκριμένη μορφή έναντι μιας ανθρώπινης, παρέχει πολύ σημαντικές πληροφορίες για τον τρόπο με τον οποίο τα ίδια αντιλαμβάνονται την κατάστασή τους. Στην παρούσα έρευνα, τα παιδιά επέλεξαν να ζωγραφίσουν κυρίως ζώδια (κατσαρίδες), ρομπότ και επιθετικά ζώα της θάλασσας (καρχαρίες), αντί για ανθρώπινες μορφές. Η διεθνής βιβλιογραφία αναφέρεται κυρίως σε δράκους και τέρατα, αλλά μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για πολιτισμική διαφορά και ότι τα συγκεκριμένα σύμβολα προτιμώνται σε μεγαλύτερο βαθμό στον ελληνικό πληθυσμό. Η έλλειψη παρόμοιας έρευνας σε ελληνικά δεδομένα δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων παρά μόνο υποθέσεων, οι οποίες θα μπορούσαν να μελετηθούν περαιτέρω σε μια μελλοντική έρευνα.

Η έκφραση του αρνητικού συναισθήματος είναι ένα μόνο μέρος από τα πολλά νοήματα που μπορεί να αποδώσει ένα παιδί μέσα από τα έργα του. Η εικόνα για τον εαυτό είναι άλλος ένας σημαντικός παράγοντας που πλήττεται από την κακοποίηση και συμβολίζεται μέσα από την αναπαράσταση της ανθρώπινης φιγούρας. Έτσι, έχει παρατηρηθεί πως τα παιδιά που είναι ταλαιπωρημένα επιλέγουν συχνά να αποδώσουν μια γελοιοποιημένη διάσταση στις ανθρώπινες μορφές τους. Εντύπωση προκαλεί ότι ο αριθμός των κακοποιημένων παιδιών που επέλεξαν να γελοιοποιήσουν τις φιγούρες τους ήταν περίπου πέντε φο-

ρές μεγαλύτερος από τον αριθμό των μη κακοποιημένων παιδιών που προχώρησαν σε παρόμοιο τρόπο έκφρασης. Το μίσος για τον εαυτό, η αυτοκαταστροφή, οι ενοχές και η χαμηλή αυτοεικόνα είναι μερικά μόνο από τα αρνητικά στοιχεία που αναπτύσσουν τα παιδιά τα οποία αντιμετωπίζουν τη βία στο οικογενειακό τους περιβάλλον. Η επιλογή μιας γελοίας και συχνά άσχημης φιγούρας αποτελεί τον καλύτερο τρόπο για να δείξουν τα κακοποιημένα παιδιά πόσο ελαττωματικό ή αφύσικο αντιλαμβάνονται τον ίδιο τον εαυτό τους (Malchiodi, 1988). Η αρνητική εικόνα για τον εαυτό τους ωθεί πολλές φορές τα κακοποιημένα παιδιά σε απομόνωση από τον υπόλοιπο κόσμο. Έτσι, προτιμούν να κλείνονται στον εαυτό τους, να μη μοιράζονται τα προβλήματά τους και να προσπαθούν μόνο τους να αντιμετωπίσουν το ψυχικό τραύμα. Η τάση αυτή αποδίδεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο στα σχέδιά τους, μια και συχνά επιλέγουν να ζωγραφίσουν στερεότυπες και απλοϊκές ανθρώπινες αναπαραστάσεις όπου τα χέρια, τα πόδια και το σώμα συμβολίζονται με απλές ευθείες γραμμές, που δηλώνουν την ανάγκη του ατόμου να μη φανερώσει κανένα στοιχείο για τον εαυτό του. Επιπλέον, επειδή η εμπιστοσύνη των κακοποιημένων παιδιών απέναντι στους ενηλίκους έχει κλονιστεί, τα ίδια δεν αισθάνονται την απαιτούμενη ασφάλεια για να αποκαλύψουν τον εαυτό τους.

Η διεθνής βιβλιογραφία εντοπίζει μερικούς ακόμη συναισθηματικούς δείκτες που τείνουν να εμφανίζονται σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια παιδιών που αντιμετωπίζουν σωματική βία εν συγκρίσει με τα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών. Οι δείκτες αυτοί είναι η ποιότητα των γραμμών, οι οποίες μπορεί να είναι πολύ έντονες ή πολύ αχνές, οι μουντζούρες και οι σκιάσεις του προσώπου ή και ολόκληρου του σώματος, η συστηματική χρήση του σχήματος της καρδιάς, η οποία μπορεί να εμφανίζεται σε διάφορα σημεία του σχεδίου, οι φιγούρες που περιορίζονται ή φυλακίζονται πίσω από βαριές γραμμές, η γραμμή του εδάφους κάτω από τα πόδια της ανθρώπινης μορφής ή οι φιγούρες που αγγίζουν το κάτω μέρος της σελίδας, η έμφαση ή η εξαφάνιση κάποιων μελών του σώματος ή οι περιπτώσεις όπου απει-

κονίζεται μονάχα το κεφάλι ή το επάνω μέρος του σώματος, οι υπερβολικά μικρές ανθρωπίνες αναπαράστασεις, οι μορφές με έντονα τονισμένο το στοιχείο της σεξουαλικότητας, καθώς και στοιχεία όπως τα δόντια, τα δάκρυα, τα μαύρα σύννεφα, το μαύρο ουράνιο τόξο κ.λπ. (Burns & Kauffman, 1972. Koppitz, 1968. Malchiodi, 1988. Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, 2006). Οι παραπάνω δείκτες εντοπίστηκαν στο σύνολό τους στα σχέδια της παρούσας έρευνας, δεν υπήρξε ωστόσο σημαντική διαφορά ανάμεσα στα σχέδια των κακοποιημένων και των μη κακοποιημένων παιδιών. Επιπλέον, τα δεδομένα της έρευνας αυτής εμφάνιζαν μια ιδιαιτερότητα ως προς το δείκτη που εξετάζει τα σβησίματα σε ένα σχέδιο. Ενώ ο υπερβολικός αριθμός σβησιμάτων χωρίς παράλληλη βελτίωση της ποιότητας του σχεδίου είναι ένας από τους είκοσι συναισθηματικούς δείκτες που αναμένεται να εμφανίζεται σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια παιδιών που αντιμετωπίζουν συναισθηματικές δυσκολίες, στην παρούσα έρευνα ο συγκεκριμένος δείκτης εμφανίστηκε σε μεγαλύτερο βαθμό στα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών. Μια πιθανή εξήγηση είναι ότι τα συγκεκριμένα γραφικά χαρακτηριστικά αντικατοπτρίζουν μερικές από τις τάσεις του ελληνικού παιδικού πληθυσμού. Επιπλέον, τα σβησίματα ενδέχεται να επιδεικνύουν έντονο άγχος, καθώς τα παιδιά προσπαθούν με επιμονή να διορθώσουν το σχέδιό τους ώστε να μην παρουσιάζει ατέλειες. Ωστόσο, η έλλειψη παρόμοιων ερευνών στα ελληνικά δεδομένα δεν επιτρέπει μια σύγκριση που θα διευκολύνει την ασφαλή εξαγωγή συμπερασμάτων. Η ιδιαιτερότητα αυτή θα μπορούσε να απασχολήσει τους επιστήμονες στο μέλλον και να διερευνηθεί η συσχέτιση ανάμεσα στο άγχος που βιώνουν τα παιδιά και στον αριθμό των σβησιμάτων που εμφανίζουν στα σχέδιά τους.

Μια ακόμη παράμετρος που εξετάστηκε είναι η συνεμφάνιση των δεικτών στα σχέδια των κακοποιημένων και των μη κακοποιημένων παιδιών. Το γεγονός ότι στα σχέδια των κακοποιημένων παιδιών εντοπίστηκε η ύπαρξη μεγαλύτερου αριθμού δεικτών από ό,τι στα σχέδια των μη κακοποιημένων παιδιών παρέχει πρόσθετες σημαντικές πληροφορίες για την επιλογή της ζωγραφικής ως

καθολικού μέσου έκφρασης από τα παιδιά. Η ζωγραφική στα χέρια των παιδιών είναι ένα σημαντικό εργαλείο που αντισταθμίζει την όποια έλλειψη αντιμετωπίζουν στη γλωσσική τους ανάπτυξη και στη λεκτική τους έκφραση. Τα παιδιά προτιμούν να ζωγραφίσουν για να εκφράσουν αυτό που θέλουν ή νιώθουν, ακριβώς επειδή τις περισσότερες φορές δεν κατέχουν το λεξιλόγιο και τις απαραίτητες λεκτικές ικανότητες για να λεκτικοποιήσουν τα συναισθήματά τους και να περιγράψουν τις εμπειρίες τους (Cohen-Liebman, 1999. Malchiodi, 1990. Naitove, 1980). Επομένως, η χρήση των συναισθηματικών δεικτών και από τις δύο ομάδες καταδεικνύει την ανάγκη όλων των παιδιών να εκφράσουν μέσω της ζωγραφικής τα συναισθήματά τους. Οι συμβολισμοί που εντοπίζονται σε όλα τα σχέδια αποτελούν ένα εργαλείο με το οποίο τα παιδιά μπορούν να προβάλουν με έμμεσο και δημιουργικό τρόπο τον εσωτερικό τους κόσμο.

Είναι μάλιστα αυτονόητο ότι η επιβαρυνόμενη συναισθηματική κατάσταση αποτυπώνεται αντίστοιχα και στο παραγόμενο σχέδιο. Έτσι, η χρήση περισσότερων και συγκεκριμένων συμβόλων στη ζωγραφική θα αποδώσει με μεγαλύτερη πληρότητα το τραύμα που βιώνεται, όπως ακριβώς θα συνέβαινε και με την επιλογή ανάλογων λέξεων στη γλωσσική έκφραση. Επομένως, ένα σχέδιο γεμάτο συμβολισμούς, όπως είναι οι περισσότεροι συναισθηματικοί δείκτες, μπορεί να υποψιάσει τον ειδικό και να τον οδηγήσει σε πιο προσεκτική και λεπτομερή διερεύνηση της συναισθηματικής κατάστασης του παιδιού.

Πρέπει να τονιστεί ότι ο εντοπισμός των συναισθηματικών δεικτών στα σχέδια των παιδιών όπως και το ποσοστό συνεμφάνισης των δεικτών δεν επαρκούν σε καμιά περίπτωση για να καλύψουν διαγνωστικούς στόχους. Οι συναισθηματικοί δείκτες αποτελούν σημαντική ένδειξη, αλλά όχι απόδειξη κακοποίησης. Με άλλα λόγια, ο εντοπισμός των συναισθηματικών δεικτών στα σχέδια προβληματίζει βέβαια τον ειδικό για ενδεχόμενη κακοποίηση, αλλά χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση για την εξαγωγή ασφαλών κλινικών συμπερασμάτων. Η σύνδεση μεμονωμένων γραφικών δεικτών με συγκεκριμένα συναισθηματικά ή ψυ-

χικά προβλήματα απλοποιεί την πολυσύνθετη διάσταση της ζωγραφικής και παραγνωρίζει σημαντικές πληροφορίες για την ψυχολογική κατάσταση του ατόμου που ζωγραφίζει. Ο εντοπισμός των δεικτών λοιπόν πρέπει να διασταυρώνεται με πληροφορίες από διαφορετικές πηγές, όπως είναι η συμπεριφορά του παιδιού, η λεκτική και η μη λεκτική του επικοινωνία, καθώς και στοιχεία από το ιστορικό του, προκειμένου ο θεραπευτής να κατλήξει σε κλινικά συμπεράσματα.

Μια μελλοντική έρευνα η οποία θα συνδυάζει τη μελέτη του τελικού προϊόντος με στοιχεία από το ιστορικό του δημιουργού, την προσωπικότητά του, αλλά και τις συμπεριφορικές του αντιδράσεις κατά την παραγωγή του σχεδίου κρίνεται απαραίτητη και θα προσφέρει ιδιαίτερα χρήσιμες και περισσότερο ολοκληρωμένες πληροφορίες για τα στοιχεία εκείνα που ενδέχεται να κωδικοποιούν την εμπειρία της κακοποίησης.

Βιβλιογραφία

- Bolger, K., & Patterson, C.J. (2003). Sequelae of child maltreatment: Vulnerability and resilience. In S. Luthar (Ed.), *Resilience and vulnerability: Adaptation in the context of childhood adversities* (pp. 156-181). New York: Cambridge University Press.
- Buck, J. (1948). The HTP test. *Journal of Clinical Psychology*, 4, 151-159.
- Burgess, A.W., McCausland, M.P., & Wolbert, W.A. (1981). Children's drawings as indicators of sexual trauma. *Perspectives in Psychiatric Care*, 19(2), S&57.
- Burns, R.C. & Kaufman, S.H. (1972). *Actions, Styles and Symbols in Kinetic Family Drawings: An interpretive Manual*. New York: Brunnel/Mazel.
- Cohen-Liebman, M.S. (1995). Drawings as judiciary aids in child sexual abuse litigation: a composite list of indicators. *The Arts in Psychotherapy*, 22(5), 475-483.
- Cohen, F.W. & Phelps, R.E. (1985). Incest markers in children's artwork. *The Arts in Psychotherapy*, 12, 265-283.
- Emery, R.E. (1989). Family violence. *American Psychologist*, 44, 321-328.
- English, D.J., Marshall, D.B., & Stewart, A.J. (2003). Effects of family violence on child behavior and health during early childhood. *Journal of Family Violence*, 18, 43-57.
- Freshwater, K., Leach, C., & Aldridge, J. (2001). Personal constructs childhood sexual abuse and revictimization. *British Journal of Medical Psychology*, 74, 379-397.
- Furth, G. (1988). *The secret world of drawings*. Boston: Sigo Press.
- Goodwin, J. (1989). *Sexual abuse*. Chicago: Year Book Medical.
- Golomb, C. (1990). *The Child's creation of a pictorial world*. Berkeley: University of California Press.
- Golub, D. (1985). Symbolic expression in post-traumatic stress disorder: Vietnam combat veterans in art therapy. *The Arts in Psychotherapy*, 12, 285-296.
- Greenberg, M. & van der Kolk, B. (1987). Retrieval and integration with the painting cure. In B. van der Kolk (Ed.), *Psychological Trauma*. Washington, DC: American Psychiatric Press.
- Hague, G., & Mullender, A. (2006). Who listens? The voices of domestic violence survivors in service provision in the United Kingdom. *Violence Against Women*, 12(6), 568-587.
- Hazen, A.L., Connolly, C.D., Kelleher, K.J., Barth, R.P., & Landsverk, J.A. (2006). Female caregivers' experience with intimate partner violence and behaviour problems in children investigated as victims of maltreatment. *American Academy of Paediatrics*, 117, 99-109.
- Hibbard, R.A., Roghmann, K., & Hoekelman, R.A. (1987). Genitalia in children's drawings: An association with sexual abuse. *Pediatrics*, 79(1), 129-137.
- Hjorth, C.W., & Harway, M. (1981). The body-image of physically abused and normal adolescents. *Journal of Clinical Psychology*, 37(4), 863-867.
- Holt, S., Buckley, H., & Whelan, S. (2008). The impact of exposure to domestic violence on children and young people: A review of the literature. *Child Abuse & Neglect*, 32, 797-810.
- Johnson, D.R. (1987). The role of the creative arts therapies in the diagnosis and treatment of psychological trauma. *Tie Arts in Psychotherapy*, 14, 7-13.
- Johnson, C.F. (2004). Child sexual abuse. *Lancet*, 364, 462-470.
- Kendall-Tackett, K.A., Meyer Williams, L., & Finkelhor, D. (1993). Impact of sexual abuse on children: A review and synthesis of recent empirical studies. *Psychological Bulletin*, 113, 164-180.

- Kelley, S.J. (1984). The use of art therapy with sexually abused children. *Journal of Psychosocial Nursing*, 22(12), 12-18.
- Killick, K. (Ed.) (1997). *Art Psychotherapy and Psychosis*. London: Routledge.
- Koppitz, E. (1968). *Psychological Evaluation of Children's Human Figure Drawings*. New York: Grune & Stratton.
- Lynch, M.A. (1988). The Consequences of Child Abuse. In K. Browne, C. Davies & P. Stratton (Eds.), *Early prediction and prevention of child abuse* (pp. 203-211). Chichester: John Wiley & Sons.
- Machover, K. (1949). *Personality Projection in the Drawings of the Human Figure*. Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- Malchiodi, C. (1988). *Understanding children's drawings*. New York: The Guilford Press.
- Malchiodi, C. (1990). *Breaking the silence: Art therapy with children from violent homes*. New York: Brunner/Mazel.
- Malchiodi, C. (1994). Introduction to special section on sexual abuse and dissociative disorder. *Art Psychotherapy: Journal of the American Art Therapy Association*, 11, 34-36.
- Malchiodi, C. (1997). *Breaking the silence: Art Therapy with Children from Violent Homes*. Florence: Brunnel/Mazel.
- Martin, R. (1988). Ethics column. *School Psychologist*, 8, 5-8.
- Miller, A. (1986). *Pictures of a childhood*. New York: Farrar, Straus & Giroux.
- Miller, T.W., Veltkamp, L.J., & Janson, D. (1987). Projective measures in the clinical evaluation of sexually abused children. *Child Psychiatry and Human Development*, 18(1), 47-57.
- National Research Council (1993). *Understanding child abuse and neglect*. Washington, DC: National Academy Press.
- Naitove, C. (1980). Arts therapy with sexually abused children. In S.M. Sgroi (Ed.), *Handbook of clinical intervention in child sexual abuse* (pp. 269-308). Boston: Lexington Books.
- Ogdon, D. (1981). *Psychodiagnostics and Personality Assessment: A handbook*. Los Angeles: Western Psychological Services.
- O'Leary, K.D., Slep, A.M.S., & O'Leary, S.G. (2000). Co-occurrence of partner and parent aggression: research and treatment implications. *Behavior Therapy*, 31, 631-648.
- Oster, G. & Crone, P.G. (2004). *Using Drawings in Assessment and Therapy*. New York: Brunner/Routledge.
- Oster, G. & Gould, P. (1987). *Using Drawings in Assessment and Therapy: A Guide for Mental Health Professionals*. New York: Brunnel/Mazel.
- Oster, G. & Montgomery, S. (1995). *Helping your Depressed Teenager: A Guide for Parents and Caregivers*. New York: John Wiley and Sons.
- Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας (2006). *Πρόληψη παιδικής κακοποίησης: οδηγός δράσης και τεκμηρίωσης*. Αθήνα: Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας.
- Παπαδάκη-Μιχαηλίδη, Ε. (2006). Ο ρόλος της ζωγραφικής για τη διάγνωση και τη θεραπεία των παιδιών που έχουν βιώσει βία στο οικογενειακό τους περιβάλλον. *Επιστήμες Αγωγής*, 67-82.
- Powell, L., & Faherty, S. (1990). Treating sexually abused latency age girls. *The Arts in Psychotherapy*, 17, 35-47.
- Pynoos, R.S., & Eth. S. (1986). Witness to violence: The child interview. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 25(3), 30G319.
- Salzinger, S., Feldman, R.S., Hammer, M., & Rosario, M. (1993). The effects of physical abuse on children's social relationships. *Child Development*, 64, 169-187.
- Sidun, N.M., & Rosenthal, R.H. (1987). Graphic indicators of sexual abuse in Draw-A-Person tests of psychiatrically hospitalized adolescents. *The Arts in Psychotherapy*, 14, 25-33.
- Silvern, L., Karyl, J., & Landis, T. (1995). Individual psychotherapy for traumatized children of abused women. In E. Peled, P. Jaffe & L. Edleson (Eds.), *Ending the Cycle of Violence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Stark, E., & Flitcraft, A. (1996). *Women at risk. Domestic violence and women's health*. Thousand Oaks: Sage.
- Stember, J. (1980). Art therapy: A new use in the diagnosis and treatment of sexually abused children. *Sexual abuse of children: Selected readings*, 59-63 (DHHS Publication No (OHDS) 78-30161). Washington, DC: U.S. Government Printing Office.
- Sternberg, K.J., Lamb, M.E., Greenbaum, C., Cicchetti, D., Dawud, S., Cortes, R.M., Krispin, O., & Lorey, F. (1993). Effects of domestic violence on children's behavior problems and depression. *Developmental Psychology*, 29, 44-52.

- Terr, L. (1990). *Too scared to cry*. New York: Brunner/Mazel.
- Tjaden, P., & Thoennes, N. (2000). Prevalence and consequences of male-to-female and female-to-male violence intimate partner violence as measured by the National Violence against Women Survey. *Violence against Women*, 6(2), 142-161.
- Veltman, M.W.M., & Browne, K.D. (2001). Identifying childhood abuse through favorite kind of day and kinetic family drawings. *The Arts in Psychotherapy*, 28, 251-259.
- Walby, S., & Allen, J. (2004). *Domestic violence, sexual Assault & stalking: Findings from the British crime survey*. London: Home Office Research Study, 276.
- Watson, D., & Parsons, S. (2005). *Domestic abuse of women and men in Ireland: Report on the national study of domestic abuse*. Dublin: National Crime Council.
- Wohl, A., & Kaufman, B. (1985). *Silent screams and hidden cries: An interpretation of artwork by children from violent homes*. New York: Brunner/Mazel.
- Wohl, A., & Kaufman, B. (1992). *Casualties of childhood: A developmental perspective on sexual abuse using projective drawings*. New York: Brunner/Mazel.
- World Health Organization. (2002). *World report on violence and health*. Geneva: World Health Organization.
- Yates, A., Buetler, L.E., & Crago, M. (1985). Drawings by child victims of incest. *Child Abuse & Neglect*, 9, 183-190.

Emotional indicators in drawings produced by physically abused children

ELENI PAPADAKI-MICHAELIDI¹

PARASKEVI LIDAKI²

ABSTRACT

The problem of child abuse is very difficult to handle, because it is one of the best kept secrets that exist. Studying drawings is one of the most widespread methods that investigate child abuse, because one can draw sensitive information without producing fear or anxiety to the child. The present study investigated the frequency of appearance of 20 emotional indicators in the drawings produced by abused and non abused children. The subjects of the study were 101 abused and 72 non abused elementary school children. The researcher asked the children to draw a human figure, and these drawings were scored for the presence or absence of 20 emotional indicators which reflect the negative feelings of the drawer (Koppitz, 1968. Malchiodi, 1997). Twelve of those twenty emotional indicators appeared significantly more often in the drawings produced by the abused children ($p < 0,000$ to $p < 0,003$). The results of this study show that drawings when analyzed by adequately trained specialists, and when combined with other diagnostic methods, can be used to uncover child abuse. The danger behind drawing interpretation by nontrained people is emphasized in the present study.

Keywords: Child abuse, Drawings, Multidimensional approach.

1. Address: Associate Professor, Department of Primary Education, University of Crete, Gallos University Campus, 74100, Rethymnon, Tel: +302831077609, E-mail: emichael@edc.uoc.gr

2. Address: PhD Student, Department of Primary Education, University of Crete, Gallos University Campus, 74100, Rethymnon, Tel: +302831077609, E-mail: lidaki_boula@yahoo.gr